Martin Zeksl

ZORAN KONSTANTINOVIĆ U RAZGOVORU

Književnost – Nauka – Društvo – Politika

Predgovor

U julu 2006. godine, zajedno sa Arnoom Gizingerom, austrijskim fotografom i istoričarem, koji živi u Parizu, posetio sam Beograd sa namerom da napravim nekoliko intervjua sa Zoranom Konstantinovićem (1920-2007), srpsko-austrijskim teoretičarem književnosti, poreklom iz Beograda i da ih publikujem kao malu knjigu sa fotografijama. Iz prvobitnog plana nastala je jedna potpuno drugačija knjiga. Naime, insbruški *Studien Verlag* objavio je 2008. godine knjigu *Hotel Jugoslavija*, u kojoj je bilo tek nekoliko citata iz pet intervjua, koje sam vodio.

Nakon publikacije *Hotela Jugoslavija* ponovo sam se vratio prvobitnoj ideji; u intervjuima su, ipak, sadržane mnoge misli, ponekad gotovo skrivene, ali vredne čitanja. One su postale dostupne, barem najvećim delom, sa knjigom koja je pred nama. Radi objavljivanja, one su donekle skraćene i stilistički modifikovane, ali njihova srž ostala je nepromenjena.

Rođen 1920. godine, Zoran Konstantinović je Drugi svetski rat dočekao kao vojnik jugoslovenske armije. Posle zarobljeništva, 1945. godine počinje da studira germanistiku u Zagrebu, ženi se Hrvaticom i do 1970. radi kao profesor germanistike u Beogradu. Iste go-

dine bio je pozvan na prvu austrijsku Katedru za uporednu književnost na Univerzitetu u Insbruku. Tamo je, po pozivu, osnovao studije, kao i prateći Institut, koji je vodio do svog penzionisanja 1990. Deset godina nakon povratka u Beograd, u maju 2007, Zoran Konstantinović je preminuo u svom rodnom gradu. Kao renomirani teoretičar književnosti bio je veoma cenjen u stručnim krugovima, a svojim uplitanjem u austrijsku spoljnu politiku, kao i u diskusije na radiju, televiziji i štampi vezanim za rat na Balkanu početkom devedesetih, postao je poznat i široj javnosti.

Kada smo prvi put posetili njegovu kuću, koja se nalazila u maloj sporednoj ulici jedne bolje gradske četvrti, nedaleko od centra grada, zatekli smo ga – nakon što nam je njegova kućna pomoćnica otvorila vrata – za pisaćim stolom u radnoj sobi, kako proverava test-primerak nekog rukopisa. Zid iza njega bio je prekriven brojnim dragocenim ikonama, na policama dela o avangardi dvadesetih godina prošlog veka, o ekspresionističkoj i nadrealističkoj književnosti, književnoteorijska dela, knjige na srpskohrvatskom, nemačkom, engleskom, francuskom jeziku, muzičke kasete sa snimcima horova sa pravoslavne liturgije. U žegi julskog dana, koju je ublažavala senka drveća iz malog vrta, seli smo na terasu. Na ovoj terasi ćemo narednih dana Zoran Konstantinović i ja voditi i svih pet razgovora, pri čemu je tokom prvog bio prisutan i Arno Gizinger.

Razgovori su se širili poput rizoma, dotičući književnost 19. veka, Balkan, politiku i medije, Drugi svetski rat i Srednju Evropu, Beograd, devedesete godine u nekadašnjoj Jugoslaviji, Srebrenicu, Petera Handkea, Elfridu Jelinek, Fridriha Ničea, univerzitetsku scenu, budućnost obrazovanja, ulogu književnosti u društvu, a i ikonopis. Dotiču sećanja, pomešana sa sadašnjim događajima, kojih počnemo da se sećamo u momentu u kojem su se upravo i dogodila. Nerado Zoran Konstantinović dotiče političke teme, a ja se, opet, sećam vremena kada je kao univerzitetski profesor u Insbruku, upozoravao nas studente na „tri p": pres, politiku i poeziju, govoreći kako naučnici ne treba da se upliću u diskusije na radiju, televiziji, odnosno, u štampanim medijima, niti u političke stvari, kao i to da teoretičar književnosti treba da se čuva da ne piše samo o književnosti.

Pa ipak, naš razgovor je, gotovo neizbežno, uvek skretao u polje političkog, što nije nimalo čudno, s obzirom na istoriju 20. veka i život Zorana Konstantinovića: njegove odluke i ključni događaji u njegovom životu uvek su nosili pečat političkog konteksta koji je isuviše snažno uticao na život pojedinca da bi mogao biti ignorisan, čak i onda kada bi se to želelo – Drugi svetski rat, pad istočnog bloka, ratovi na Balkanu, krhki mir na nekom drugom mestu.

Pozivajući se na diktum Tomasa Mana (koji je, takođe, upozoravao pisce i mislioce na polje politike) da se u politiku treba umešati samo onda kada je u pitanju sudbina države, Zoran Konstantinović je devedesetih godina prenebregao sopstveno upozorenje na „tri p". Kako bi odvratio vlade i ministre spoljnih poslova Austrije i Evropske unije od preuranjenog priznavanja bivših jugoslovenskih republika, čime se opasnost od građanskog rata više ne bi mogla izbeći, on se preko pisama umešao u politiku i prihvatao pozive u televizijske emisije. Prešao je preko svojih upozorenja, a istorija, kao u međuvremenu i istoriografija, pokazale su da je, nažalost, bio u pravu.

Život Zorana Konstantinovića uvek je bio najuže povezan sa Jugoslavijom i njenom istorijom: rođen 1920. u Beogradu, u jednoj srpsko-hrvatskoj porodici, oženjen Hrvaticom,

on je u novoj Jugoslaviji posle 1945. godine, uprkos svim teškoćama, problemima i autoritarnim strukturama, video možda ne najsrećniju, ali na ovom prostoru, ipak, najbolju moguću državu. Zato je i smatrao da u procesima reorganizacije sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina nije trebalo odbaciti državu kao celinu, već ju je trebalo reformisati. Uprkos ovoj simpatiji prema Jugoslaviji, Zoran Konstantinović postaje „zastupnik srpskog naroda". Na tome treba zahvaliti i medijskom pritisku spolja, koji je konflikte na Balkanu zaoštrio skoro do isključivo etnički motivisanog građanskog rata između „dobrih" Hrvata (ili Bošnjaka) i „zlih" Srba, u kojem više nije moglo biti mesta za Jugoslaviju. Pa, i više: u kojem je država Jugoslavija, kao centralni uzrok izbijanja etničkog nacionalizma morala da preuzme odgovornost, jer je komunistički sistem, ipak, sprečio nastajanje jedne demokratske svesti i pokušao da iskoreni u ljudima ono njihovo, takoreći, „prirodno" osećanje. Da razdvajanje Slovačke i Češke ne predstavlja samo dokaz mogućnosti mirne podele jedne bivše komunističke države, već da se u ovom zameranju Jugoslaviji ponovo reprodukuje fatalno mišljenje u etničkim kategorijama, isuviše često se zanemaruje.

Ipak, kao mislilac, intelektualac i teoretičar književnosti, Zoran Konstantinović je svesno zastupao „srpsku stranu", i bio od 1988. godine *non-resident member* Srpske akademije nauka i umetnosti, od 1991. dopisni član, a od 1994. redovni. Srpska akademija je odgovorna za poznati *Memorandum* iz 1986. godine, koji je za mnoge bio polazna tačka ili potpora srpskom nacionalizmu. Bogdan Bogdanović, gradonačelnik Beograda između 1982. i 1986, istupio je iz Akademije još 1981. u znak protesta protiv sve većeg isticanja nacionalnog elementa.

Zoran Konstantinović je, čini se, u sebi nosio protivrečnosti shvatanja 19. veka, koje su dovele i do raspada Habzburške monarhije. Ove protivrečnosti zasnivaju se na uticajima različitih (evropskih) tradicija mišljenja, kao i na političkim i ratnim događanjima u 19. i 20. veku na Balkanu. Na Balkanu su se, preko velikog srpskog reformatora mišljenja i jezika, Vuka Karadžića (1787-1864), koji je, kao i kasni romantičari, naciju shvatao kao zajednicu naroda sa zajedničkim jezikom, dakle, kao zajednicu sa istim poreklom, a ne kao tvorevinu koja počiva na sporazumu njenih građana, mešali snažni uticaji kasne nemačke romantike sa idejama Francuske revolucije i prosvetiteljstva, za koje je država predstavljala strukturu zasnovanu na zajedničkom sporazumu. Treći uticaj rezultat je shvatanja Habzburške dinastije, da se ne zastupaju interesi *jednog* naroda, već svih njenih naroda podjednako. (Nostalgija za ovom višenarodnom državom, nažalost, isuviše često potiskuje činjenicu da se upravo ustrajavanjem na multietničnosti prolongira razmišljanje u etničkim kategorijama.) Ako se, pri tom, ima na umu da su Hrvati i Srbi bili na neprijateljskim stranama u dva svetska rata, da su, štaviše, morali biti, i da su nakon rata hteli i morali ponovo da žive zajedno u istoj državi, onda postaje jasno da je Tito dobio daleko mučnije nasleđe nego većina drugih zemalja 20. veka.

Vatru između Hrvata i Srba zapalili su Habzburgovci odmah posle okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Kasnije se pokušavalo da se uspostave bliski odnosi između bosanskih Muslimana i katoličkih Hrvata, kao i da se spreči i najmanje približavanje pravoslavnoj crkvi, pošto se pravoslavna crkva smatrala jednim od najoštrijih protivnika okupacije i tražila oslonac u Srbiji. Pokušaji da se razvije jedno bosansko nacionalno osećanje, u cilju oslabljivanja separatističkih pokreta bosanskih Srba, ipak, nisu krunisani uspehom.

Srpska nacionalna svest u Bosni bila je veoma snažna, za razliku od hrvatske (Hrvatska je bila deo dvojne monarhije), i pošto je podsticana spolja, od strane države Srbije, postajala je još snažnija. Shodno tome, raspoloženje za konačnu aneksiju Bosne i Hercegovine (koja je zatim i usledila nekoliko godina pre Prvog svetskog rata) bilo je kod Hrvata u okupiranoj državi pozitivno, dok su se Srbi (a i Muslimani) tome protivili.

Možda ove protivrečnosti, a možda i naučni koreni Zorana Konstantinovića (koji leže u humanizmu „liberalno-građanskog" kova), predstavljaju ono što objašnjava njegovu želju za razdvajanjem duha (umetnosti) i politike; želju u kojoj je uvek bilo kako iluzionarskih, tako i utopijskih crta, a koja seže unazad sve do kulture i književnosti 18. i 19. veka.

Protivrečnosti i problemi Balkana vode preko 19. i 20. veka sve do daleke istorije. To su one protivrečnosti karakteristične za mnoge pogranične prostore u kojima se unutrašnji konflikti susreću sa spoljašnjim zahtevima. Porodica Zorana Konstantinovića bila je generacijama obeležena upravo onim graničnim prostorom koji se vekovima protezao između katoličke Srednje Evrope i srpsko-pravoslavnog i osmansko-islamskog Istoka. U 4. veku, rimski car Dioklecijan povukao je granicu duž Drine i Save, i time je ogromno carstvo podeljeno na istočni i zapadni deo. Nekoliko vekova kasnije, Franci su učvrstili granicu kod Beograda, preko puta vizantijskog prostora – i vekovima nakon toga, Drina, Sava i Dunav ostale su granične reke, koje su razdvajale države, religije, republike, ljude, društva, sisteme, carstva i ideologije.

U 16. veku Habzburgovci su u današnju Bosnu, zapadno od Beograda, naselili srpske seljake koji su činili zaštitni bedem hrišćanstva protiv nadirućih Turaka, odobravajući im zauzvrat lične privilegije i pravo na samoupravljanje. Time je stvorena Vojna krajina i zacrtano je produžavanje jednog prastarog konflikta. Krajem 17. veka Turci su prodrli sve do Beča, ali su bili odbijeni. Ubrzo su ponovo krenuli na sever, potiskujući, pri tom, delove srpskog življa sa Kosova i iz oblasti južno od Beograda, sve do Vojvodine, mađarskog područja severno od Beograda, sa glavnim gradom Novim Sadom. U napuštena područja Kosova naseljavali su se Albanci, a Vojvodina, severno od Beograda, postala je krunska zemlja Monarhije i time obezbedila privilegije i podršku. Pod uticajem austrijskog obrazovanja stvaraju se uslovi za formiranje srpskog građanstva. Ono je, kasnije, počelo da širi uticaj na Beograd i ostale regije. Granica između Srba na habzburškom, i onih na osmanskom tlu išla je ponovo, i to do 1918. godine, tačno do kapija Beograda, do Kalemegdana, turskog utvrđenja na brdu iznad ušća Save u Dunav.

Zoran Konstantinović bio je i „lično" povezan sa ovom tradicijom i sa Vojnom krajinom, pošto su neki njegovi preci bili oficiri carske vojske, a posle je i sam, nakon završene Vojne akademije u Beogradu, služio u jugoslovenskoj armiji. U aprilu 1941. godine, Jugoslaviju su napale i zauzele Sile osovine; Srbija je potpala pod nemačku vojnu vlast, dok je Hrvatskom vladao fašistički režim Ante Pavelića pod italijanskom i nemačkom palicom. Zoran Konstantinović je u Hrvatskoj 1941. dospeo u ratno zarobljeništvo, koje je trajalo do kraja rata.

Nakon toga, započeo je studije germanistike u Zagrebu, što je bio neobičan izbor s obzirom na neposrednu fašističku prošlost Hrvatske. U odluci da studira književnost, i to „onog naroda" i onog jezika koji su u otelovljenju nacionalsocijalizma, još koliko juče, bili odgovorni za najstrašnija nedela, krije se više nego lična odbojnost prema ratu i vojsci i

okretanje ka „lepoj umetnosti". U toj odluci vidi se i duboka fasciniranost nemačkim kultom i Austrougarskom monarhijom, koja je snažno delovala na razvoj kultura na balkanskom prostoru u 19. veku.

Šezdesetih godina Zoran Konstantinović je bio simpatizer *Praksis grupe*, koju su činili jugoslovenski filozofi i predstavnici drugih duhovnih nauka. Oslanjajući se na „ranog Marksa", grupa je kao jedan od svojih zadataka videla konstantno podvrgavanje sistema „titoističke" Jugoslavije društveno-kritičkoj refleksiji. Od 1970. do 1990. godine, Zoran Konstantinović je radio na Univerzitetu u Insbruku, a centralni zahtev svoga rada video je u pokušaju posredovanja između jugoslovenske države i srednjoevropske kulture. Ali u njegovu simpatiju prema *Praksis grupi* upleo se i konzervativni kulturni pesimizam pod uticajem Tomasa Mana i Fridriha Ničea. Bila je to oprečnost koju je Zoran Konstantinović nastojao da izgladi insistiranjem na humanističkoj ideji o mogućnosti univerzalnih vrednosti. U modelu „druge" Jugoslavije, posle 1945. godine, pa sve do svoje smrti, video je mogućnost da se suprotnosti Balkana, kako lične i individualne, tako i socijalne (između religija, etničkih grupa, istorije i istorija), ako ne baš izbrišu, a ono barem da se učine prihvatljivim. Ovaj model bio je, izgleda, samo nejaka fantazma. Ali, i alternative su odvele u građanski rat.

Insbruk, jun 2009.

JEZIK I RELIGIJA

Kakvu ulogu u stvaranju država i nacionalnog osećanja na Balkanu igra jezik?

Znate, jezik je važan elemenat identiteta. Devedesetih godina pokušano je razdvajanje hrvatskog jezika – a kasnije i bosanskog – od srpskog. (Slično je bilo i u Skandinaviji, kada su Norvežani posle svog osamostaljenja pokušali i jezički da se oslobode švedskog, uvođenjem starih izraza iz ribarskih sela ili, pak, izmišljanjem novih, kako bi se norveški što više razlikovao od švedskog.) Stanovništvo u Hrvatskoj, međutim, nije učestvovalo u tome, jer mu je to bilo strano.

I religija je važan element i signum identiteta, u Srbiji je to prvenstveno pripadnost pravoslavlju, koje je kroz istoriju žestoko branjeno od težnji da se podvede pod unijatsku crkvu. Leopolda I, koji je od 1658. do 1705. upravljao sudbinom Habzburške monarhije, možemo onda shvatiti kao protektora srpske pravoslavne vere, a ujedno i kao protektora srpskog identiteta.

Za vreme komunističkog režima, crkva, doduše, nije bila potisnuta, ali je bila gurnuta u stranu, dok se danas klatno njiše u suprotnom pravcu, danas crkva ima sasvim poseban značaj.

Zašto je baš u Jugoslaviji na kraju 20. veka bio toliko važan religiozni identitet?

Zato što je on sastavni deo nacionalnog identiteta. Strogo uzevši, između Hrvata i Srba i nema neke razlike, i kada ste u Zagrebu nećete primetiti razliku između Hrvata i Srba na ulici. Pre građanskog rata u Hrvatskoj je svaki deseti građanin bio Srbin. Ali, to ni po čemu nećete zapaziti, ni po njihovoj spoljašnjosti ni po jeziku – jedino po verskoj pripadnosti. I zbog toga se posle podele republika ta pripadnost toliko naglašava.

Smatrate li da bi bilo važno religiozni moment u jednoj državi, u jednoj naciji – možda, ne potiskivati, ali, ipak, ne mešati u politiku i društvo? Recimo, ako pogledamo diskusije u Francuskoj oko toga, da li u školama treba dozvoliti muslimankama nošenje marama ili ne?

Diskusija se vodi u svim državama Evrope. Ali, na Balkanu je ova tematika posebno brizantna, jer se ovde radi o sudaru civilizacija. Bosna se kroz istoriju sve više razvijala u islamski orijentisanu državu, a i Kosovo je prošlo islamizaciju tokom svoje istorije. Osetili su to i prošle godine, tamo su stari manastiri i crkve jednostavno spaljivani ili se nastojalo da budu spaljeni. A i u Sandžaku, koji geografski predstavlja jednu vrste karike islamske kulture i koji je, sa religioznog stanovišta, uvek bio prilično neutralno područje – pola hrišćansko, pola islamsko – islam je u širenju. Čak iako se sekularizacija mora pozdraviti, ne mogu se tek tako isključiti religije sa dugom tradicijom. Na kraju krajeva, i pripadnost hrišćanskoj kulturi je sastavni deo identiteta Evropske unije, što se može videti i što postaje problem kada se potegne pitanje integracije Turske u Evropsku uniju.

Ipak, iznenađuje kada vidimo kako novoformirane države – a i neki političari u Evropskoj uniji – u prvi plan guraju religiozni element i naglašavaju njegov značaj za državu i kulturni identitet.

Trenutno se ovde vodi žučna rasprava oko ponovnog uvođenja verske nastave u škole, koja je bila ukinuta. Problem Balkana i Srbije su brojne manjine. Velika je grupa Mađara, a

u samoj Srbiji – dakle i izvan Kosova – ima mnogo i Albanaca. Zbog toga se srpska država ne može poistovetiti sa pravoslavljem, to bi značilo ignorisati velike delove stanovništva. Naravno, u Srbiji ima i mnogo Hrvata. Pre nekoliko dana jedna Hrvatica je postala potpredsednica vlade. I to je odmah izazvalo protivljenje radikala. Mi imamo jedan veoma snažan radikalno-nacionalni pokret, koji se već približava procentu od 40%. Potpredsednica je, samo zato što je Hrvatica, bila izložena žestokim napadima, čak i od strane same vlasti.

Za mene je Jugoslavija bila – i to nikada nisam krio – jedan oblik simbioze ove tri kulture, vizantijsko-istočne, dakle, pravoslavne, rimsko-katoličke, dakle, zapadne, i islamske. I to je, po mom mišljenju, funkcionisalo. Bilo je mnogo mešovitih brakova, a i saradnja je funkcionisala. I moji koreni su jednim delom hrvatski. Ovaj oblik suživota bio je poput procesa, koji je sada nekako prekinut i sveden na suprotnost kultura.

> *Tamo, gde se povrede granice, lako se javlja odbrambeni strah od mešanja. Kompleks se patogeno ispoljavao u nacionalsocijalističkom kultu čiste rase i poruzi hibrida.*
>
> (Teodor V. Adorno, *Umetnost i umetnosti*)

JUGOSLAVIJA

Kada kažete „prekinut", onda to znači da bi taj proces mogao biti ponovo nastavljen? Ili je završen jednom za svagda?

Ne! On bi se mogao ponovo nastaviti, ali samo u jednom sasvim drugom obliku. Ne sme se, takođe, prevideti ni to, da je u Jugoslaviji napravljeno mnogo grešaka.

Mnogi kažu da je Jugoslavija uvek bila veštački konstrukt i da se jednom kao takva morala raspasti.

Ona jeste bila veštački konstrukt – ali, opet, i nije. Svaka nacija je veštački konstrukt. Među političkom elitom u Sloveniji i Hrvatskoj bilo je mnogo onih koji su u njoj videli karakter konstrukta, ali su i isticali mogućnost saradnje. Sve je to počelo mnogo ranije, setite se samo takozvanog *Ilirskog pokreta* u 19. veku, koji je imao svoje pristalice i među Bugarima. Tito se 1946. godine sastao sa bugarskim predsednikom vlade Dimitrovim, u to vreme velikim čovekom u Bugarskoj. Njih dvojica su se u jednom protokolu, Bledskom protokolu, u Sloveniji, dogovorila o osnivanju zajedničke države. Saveznici su, međutim, to sprečili, napominjući da je Bugarska u Drugom svetskom ratu bila na strani Nemačke, da je, dakle, poražena zemlja, koja iz tog razloga ne može da se integriše unutar Evrope. Zapad se, u stvari, plašio velike države na Balkanu, koja bi u evropskoj politici imala sasvim drugačiju težinu nego što je ima ovaj, uvek turbulentni, balkanski prostor.

Međutim, najinteresantnije u celoj stvari bilo je to da je Staljin pozvao Dimitrova u Moskvu, gde ga je odmah strpao u sanatorijum, iz kojeg je onda, tek kao leš, vraćen u mauzolej u Sofiji. Uvek je osnovna crta ruske politike, bilo carske, bilo komunističke, bila ta da

nije tolerisala druge velike države koje bi, na bilo koji način, mogle predstavljati konkurenciju Rusiji. Lako se može dokazati da su Balkan svi uvek želeli da imaju kao polje za igru, na kojem su onda velike sile kao u šahu povlačile svoje poteze.

Od srednjeg veka, balkanski narodi nikada nisu bili subjekti, nego uvek objekti istorije, lopte za igranje. To se jasno vidi i na ovom nesretnom srpsko-bugarskom konfliktu, već u 19. veku. Rusi su tada iskoristili Bugarsku kao vrstu mostobrana na putu prema Konstantinopolju, što se kosilo sa tadašnjom austrijskom politikom na Balkanu. Srpski kralj, opet, razumeo se veoma dobro sa Habzburgovcima, koji su iskoristili Srbe za sprečavanje ruskog napredovanja. Srpsko-bugarski rat, polazna tačka za sve kasnije ratove, bio je rezultat toga. Slično se desilo i sa Albancima, koji su bili hrišćanski narod, gorštaci, a onda su posle turske invazije prešli u islam pod Skenderbegom, koji je i sam prethodno bio hrišćanin. Albancima je odatle od strane Turaka preneta i neka vrsta nadzora nad drugima, što je i danas uzrok veoma lošeg odnosa između Albanaca i ostalih delova stanovništva. Sve što se ovde dešava, toliko je puno istorije.

To važi i za užasne događaje u Srebrenici 1995. godine. U Drugom svetskom ratu Nemci su podržavali muslimansku vlast u Bosni, što je dovelo do proterivanja Srba. Za vreme Tita nije bilo dozvoljeno da se proučavaju događaji iz ovog vremena, i čak se jednim delom činilo kao da je ono prevaziđeno. Ali, onda je sve buknulo, u smislu: „Ovaj mi je ubio brata, sad ću ubiti ja njega, i onda ovaj ubije onog." I tako redom. Neće se to tako lako smiriti, neće još dugo.

Smatrate da bi suživot etničkih grupa i religija na Balkanu mogao da poprimi jedan novi oblik. Da li bi on postojao i posle konsolidacije novih i manjih država u članstvu u Evropskoj uniji?

To će se u Evropskoj uniji već nekako uigrati, ali onda neće biti povratka nazad: svako će imati svoju državu. Rascep Jugoslavije bio je zaista tragičan, i pod jakim uticajem spolja. Čak je i samo glasanje o sopstvenoj nezavisnosti u pojedinačnim republikama bilo podsticano spolja, što je, takođe, problematično, jer se glasanje održavalo u vreme kada još ne bi smelo da se održava. U toku samog građanskog rata! A kada se glasa pod takvim uslovima i uz nagli prelazak iz jednopartijskog u višepartijski sistem, onda se sve to odmah koncentriše na nacionalnu svest, a nijanse – koje su vrlo jasno bile izražene (upravo u Bosni, tamo su bili Muslimani, Hrvati, Srbi) – polako se neutrališu.

Unutar Jugoslavije bilo je i reformatorskih koraka: ja sam bio pristalica *Praksis grupe*, koja je izdavala časopis *Praksis* i održavala svoje susrete na Korčuli. Polazna tačka ove grupe bile su misli mladog Marksa, koje baš i nisu imale mnogo veze sa komunističkom politikom. Ideja grupe bila je da svaka država i svaki sistem, u svakom trenutku, moraju biti izloženi kritici.

Znači, *Praksis grupa* je ranim Marksom kritikovala Titovu Jugoslaviju.

Moglo bi se tako reći. U *Praksis grupi* su radili svi zajedno, i Hrvati i Srbi i Slovenci, i po mom mišljenju, ona bi predstavljala mogućnost ideološke osnove za jednu široku jugoslovensku partiju.

Postoji li danas, petnaest godina posle početka rata, zapravo jedan opšti konsenzus o tome, da je podela, ipak, bila opravdana?

Mišljenja su veoma podeljena, i među Slovencima i Hrvatima, takođe. Rat je mnogo toga uništio, privredu, industriju. Svi su mnogo izgubili. A morate uzeti u obzir i to da je Jugoslavija pre rata već vodila razgovore sa EU o članstvu. Sada smo veoma daleko od toga, a problemi još dugo neće biti rešeni, ako imate u vidu labilnost Bosne, izbeglice koje se nikada nisu vratile, nemilu situaciju na Kosovu. Izbeglice bi, možda, i mogle da se vrate, ali neće, i to im niko ne može uzeti za zlo, jer tamo niti imaju posla, niti mira. Potrajaće to još dugo, dugo! A i u čitavoj zemlji situacija je još uvek takva da bi u svakom času ponovo mogla da potone u haos.

Da li je činjenica što je Tito svesno sprečio bavljenje ratnim strahotama iz Drugog svetskog rata i posle njega jedan od razloga za ratove devedesetih?

Neki misle da jeste, neki da nije. Biće potrebno mnogo vremena da bi se to moglo posmatrati sa dovoljne distance. Tito se strašnim ratnim dešavanjima suprotstavljao parolom „bratstvo i jedinstvo", a i mnogo je polagao, u smislu socijalističke ideje, na samoupravljanje društvenom imovinom.

SREDNJA EVROPA

Austrougarska je bila jedna jaka država, a ne tamnica naroda, naprotiv! U njoj su narodi mogli da se razvijaju. Bilo je, naravno, i problema: feudalni sistem, hijerarhija među narodima, suparništvo između onih koji su govorili nemačkim, onih koji su govorili mađarskim jezikom, omalovažavanje Rutena[1] i Slovaka, i još mnogo toga. Ali, narodi su u izvesnom smislu, ipak mogli da očuvaju svoj identitet. Danas je opšteprihvaćeno, da su Srbi u Vojvodini i Hrvatskoj očuvali svoj identitet pod austrijskom vlašću. U čuvenom ozloglašenom *Memorandumu* SANU-a iz 1986. godine, takođe se došlo do zaključka da je Srbima u Hrvatskoj pod austrijskom vlašću bilo bolje nego za vreme Tita. U Hrvatskoj je religija pod Titom bila, *de facto*, zabranjena, i time je kod Srba suzbijano ovo za njih važno obeležje identiteta. Tu je, naravno, put ka asimilaciji bio otvoren. U Austriji je, pak, religija bila zaštićena: srpski patrijarh u Karlovcima imao je u svako doba pristup caru, imao je lične kontakte sa njim. U istoriji postoji toliko toga pozitivnog, od čega ne treba da se preza kada se poredi sa onim što je trenutno.

Odatle i potiče moja oduševljenost Srednjom Evropom. Za mene je Srednja Evropa sistem vrednosti, sa Bečom kao središtem, i drugim gradovima kao važnim centrima kulture. U tom vrednosnom sistemu, koji nije bio usredsređen na naciju, mogle su da se razvijaju male nacije. Ovaj srednjoevropski sistem vrednosti morao bi da nastavi dalje da deluje i u Evropskoj uniji. U njemu su postojale više i važnije vrednosti od pripadnosti jednom narodu. I Austrija je posle 1918. mogla da očuva jedan deo ovog mišljenja.

Da li bi se umesto pojma „Srednja Evropa" mogao jednostavno upotrebiti pojam „Evropa"?

---

[1] Ruteni je naziv za Ukrajince, uobičajen u zemljama nekadašnje Austrougarske. Danas Rusini. (*Prim. prev.*)

Mislim da ne bi. Tu postoji velika razlika. Pojam Evropa je isuviše koncentrisan na zapadnu Evropu i isključuje južnu i istočnu Evropu, a time i Balkan. „Srednja Evropa" nastala je iz odnosa naroda u Habzburškoj monarhiji, i veoma je povezana sa baroknom kulturom, dok je protestantska kultura izraz jednog drugačijeg mišljenja, jednog kantovskog mišljenja, koje obuhvata osećanje dužnosti i utilitarizam. Jozefinizam, odnosno, ideja da se stvori običan narod, ova prosvetiteljska ideja, nije baš toliko imala utilitarističku pozadinu. Zato ni Švajcarska ne pripada Srednjoj Evropi. To je jedna druga vrsta mišljenja, mišljenje pod snažnim uticajem novca.

U svojoj knjizi *Oproštaj sanjara od devete zemlje* Peter Handke strahuje od toga da bi Srednja Evropa mogla da isključi Srbe.

Ali, Handke ima i jedan drugačiji koncept Srednje Evrope. Koncept „Srednja Evropa" ne sme da se povezuje sa političkim zahtevima; ona je isključivo jedan kulturni pojam, jedan sistem vrednosti.

Nije li tu onda lako pojmljiva i opasnost čežnje za monarhijom?

Jeste, i tih talasa nostalgije, koji vide samo ono dobro, uvek je i bilo. Međutim, monarhija je, naravno, imala i svojih negativnih strana. Srednja Evropa o kojoj ja govorim – i o kojoj govore Kundera ili Konrad – ne može se dovesti u vezu sa čežnjom za monarhijom. Socijaldemokratija i radnički pokreti su, na primer, takođe deo Srednje Evrope. Manes Šperber pominje razgovor u Parizu, koji je, 1935. ili 1936, vodio sa generalnim sekretarom Komunističke partije Jugoslavije, koja je u to vreme još uvek bila ilegalna. Generalni sekretar je trebalo uskoro da otputuje u Moskvu, a Šperber, takođe levo orijentisan, odvraćao ga je od tog putovanja u staljinistički Sovjetski Savez, mesto montiranih političkih suđenja. Na to mu generalni sekretar jugoslovenske partije, poreklom iz Bosne, reče: „Potpuno sam svestan toga, ali ja sam radnički aktivista, i moram slediti taj poziv." I Manes Šperber tu koristi pojam „srednjoevropski radnički aktivista". Da, i to je Srednja Evropa.

Kada bi se Srednja Evropa mogla poistovetiti sa monarhijom onda bi se ovo mišljenje raspalo sa padom monarhije. Ali, posle raspada monarhije ono je postalo još jače. Mnogi su, upravo u komunističkim državama istočnog bloka, smatrali: „Mi jesmo Srednjoevropljani!" Ne postoji geografska srednja Evropa, ali mi smo Srednjoevropljani po našoj kulturnoj pripadnosti, po našem načinu mišljenja, našem mentalitetu.

Stara Austrija (...) se prezentovala kao zavodničko lice uređenosti, harmonične celovitosti, ali je, međutim, iznedrila i književnost, koja je bez iluzionarske jasnoće obeležila prazninu vladajuće civilizacije, nihilizam modernog znanja, onu apstraktnu konstrukciju, koja počiva na vakuumu, sličnu carskoj loži, o kojoj govori Broh, koja uvek ostaje prazna, a ipak, predstavlja centar oko kojeg se uređuje realnost.

(Klaudio Magris, *Habzburški mit u modernoj austrijskoj književnosti*)

Mnogi romani u poslednjih petnaest, dvadeset godina, za koje se obično kaže da su srednjoevropski – dakle, oni od Mila Dora ili Kundere – često su obeleženi jednom

prilično mračnom atmosferom. Za mene je pojam Srednja Evropa u vezi sa nečim morbidnim, trulim, mračnim, depresivnim.

Možda, ali nije to glavno. Obeležje srednjoevropske književnosti je nadrealističko, kafkijansko. Ono što Vi nazivate morbidnim, to bi, po mom mišljenju, bilo kafkijansko. Kafka pripada Srednjoj Evropi, srednjoevropskim prilikama. Drugo obeležje je mimikrija. Švejk je personifikacija mimikrije Srednje Evrope. A treće je poseban odnos prema jeziku, jer mnogi srednjoevropski narodi govore jednim „malim" jezikom, kojem jedan „veliki" preti da ga potisne i preoblikuje. Zato u ovoj književnosti nalazimo i igranje jezikom, igranje sa stranim jezikom. To ćete naći i u austrijskom, recimo kod Nestroja, gde se bečki trve sa visokonemačkim. Naći ćete to i kod Poljaka, Mađara, a i ovde kod nas. Setite se samo Krleže, koji pasaže srpskohrvatskog književnog jezika meša sa zagrebačkim nemačkim. Zagrebački nemački, kojim sam i ja govorio, ima poseban ton, jedinstven! Moja baka je sa poslugom pričala iskvarenim nemačkim. Mislim da ljudi ovde poseduju veliki talenat za strane jezike. Naći ćete mnogo ljudi koji znaju strane jezike, i one, koji ih dobro znaju.

Jevrejsko mišljenje bilo je, takođe, centralno za srednjoevropsku književnost.

Apsolutno! To mišljenje je kvasac u ovom humusu.

Postoje li primeri u savremenoj književnosti za nastavak ove tradicije?'

Da, recimo, Monikova, Peter Esterhazi i mnogi drugi.

Milo Dor smatra da su za jednu srednjoevropsku kulturu potrebna dva preduslova: jevrejstvo ili prisutnost jevrejske kulture, i upotreba nemačkog jezika kao opšteg sredstva komunikacije. Slažete li se sa tim?

Pa, delimično. Nemački jezik bio je zaista osnovno sredstvo komunikacije Srednje Evrope. Milo Dor i ja smo pohađali istu beogradsku gimnaziju i imali istog profesora nemačkog, koji nije bio germanista, već istoričar, jer tada još nije bilo svršenih nastavnika nemačkog jezika. Naš nastavnik je veoma loše govorio nemački i pravio strašne greške kao, na primer, *der Pferd*.[2] Ali, to je imalo za posledicu da smo na njegovim časovima pomno slušali, a kada bi on napravio grešku, odmah bismo viknuli: „Gospodine profesore! Gospodine profesore! Molimo Vas, u rečniku stoji *das Pferd*, a ne *der Pferd*." „Da," rekao bi on, „u pravu ste. Ali Nemci su toliko nelogični. Oni kažu i *das Mädchen*,[3] a ne *die Mädchen*." Ja sam onda svojim studentima u Insbruku govorio: „Vidite, to je pravo učenje: kada iz pogrešnog naučimo više, nego iz ispravnog."

Dok sam bio u Insbruku, obratio sam se P.E.N-klubu u Beču molbom da mi pošalju jednog autora, koji je istovremeno i prevodilac, kao gosta predavača. I koga su mi poslali? Mila Dora, mog školskog drugara. Aula je bila prepuna.

Kada sam tek stigao u Insbruk, ni ja nisam znao perfektno nemački. U službenim dopisima često nisam bio siguran koje pojmove treba da upotrebim – dok onda polako nisam počeo: „U pogledu Vašeg dopisa od tog i tog datuma želeo bih, ukazujući pod napomenom na visokocenjeni rektorat" – u stilu u kojem sam posle uistinu uživao. Prvi jezik, me-

[2] Nem. *das Pferd* – konj; imenica srednjeg roda u nemačkom jeziku. (*Prim. prev.*)
[3] Nem. *das Mädchen* – devojčica, devojka; imenica srednjeg roda u nemačkom jeziku. (*Prim. prev.*)

đutim, koji se učio u dobroj beogradskoj porodici, bio je francuski. U jednu beogradsku porodicu nije mogao da se uda ili oženi neko ko nije dobro znao francuski. Srbija je imala tradicionalno dobre odnose sa Francuskom od Prvog svetskog rata. A nemački se govorio u porodicama koje su još bile u nekoj vezi sa starom monarhijom. Ove porodice su se nazivale „Vurcbah-Srbi", po jednoj velikoj enciklopediji, biografskom leksikonu Konstantina fon Vurcbaha, koja seže u 18. vek.

Vi ste, znači, učili francuski i nemački?

Francuski i nemački. A pre Drugog svetskog rata bio je veoma popularan i engleski. Pre Drugog svetskog rata moja porodica je bila u jednom vrlo paradoksalnom položaju zbog našeg posebnog odnosa prema kulturi nemačkog govornog područja. Moja baka je bila oficirska ćerka, dakle, ćerka oficira pogranične austrougraske vojske. Moja baka je plakala 11. marta 1938, posle Šušnigovog govora, u kojem je rekao da Austrije više nema. Sa druge strane, ovde je naravno bilo prisutno i jedno antinemačko raspoloženje, koje je potisnulo nemački, a engleski gurnulo u prvi plan. A onda, sa ratom, ljudi su se počeli oduševljavati ruskim. Međutim, čim je došlo oslobođenje, sa ruskim je bilo gotovo.

Zašto?

Zato što su se ruske trupe tako grozno ponele. Bilo je užasno. Ovde su ljudi vikali: „Kakvo je ovo oslobođenje?!" Milovan Đilas, jedan od vođa otpora, čak je morao da kaže Staljinu zbog čega i protiv čega protestuje. Ne, u stvari, bila je to Đilasova žena, Mitra Mitrović, takođe aktivistkinja.

Šta Vas je podstaklo da studirate germanistiku u Zagrebu? Zašto ne u Beogradu?

Rat je bio strašan, ni svojoj deci ništa o tome nisam pričao. Ne volim da pričam o tome. Posle rata, moja generacija je bila još veoma mobilna. U Zagrebu, gde sam se zatekao po završetku rata, otišao sam da se upišem na fakultet u želji da studiram nešto lepo, i pomislio sam kako su književnost i jezik nešto lepo. Te 1945. godine svako je morao lično da podnese dokumentaciju za upis na fakultet, i moram priznati, ja sam, zapravo, hteo da upišem engleski, ali red ispred šaltera pružao se duž čitavog univerzitetskog trga u Zagrebu. Video sam da tu nikad neću doći na red. Onda sam otišao na Katedru za ruski, ali ni tamo red nije bio ništa kraći. Ruski je bio atraktivan: kada se 1945. u Zagrebu išlo u bioskop, ljudi su od ushićenja lupali nogama o pod dok se prikazivao neki film sa Staljinom ili Lenjinom. Na francuskom je red bio već nešto kraći, a na nemačkom, pred vratima, nije bilo žive duše. Tamo me je, vrlo ljubazno, primio jedan profesor. Bio je to lično profesor Škreb. On mi je rekao: „Znate šta? Držaću Vam predavanja onda kada Vi budete imali vremena." I tako sam dospeo na germanistiku. U Beogradu sam onda okončao studije i ostao na Univerzitetu. Germanistiku sam uvek osećao kao struku ograničenih vidika, i to me je onda dovelo do komparatistike.

KNJIŽEVNOST I NAUKA O KNJIŽEVNOSTI

U stvaranju nacionalnih država 19. veka – kako u doba prosvetiteljstva, tako i u doba romantizma, književnost je igrala centralnu ulogu u posredovanju osećanja nacional-

nog identiteta. Kakvu ulogu je u tome igrala književnost na Balkanu? Kakvu ulogu su igrali prevedeni književni tekstovi? Nemačka klasika je u 19. veku na Balkanu intenzivno recipirana. Koliko su bili važni književni tekstovi u stvaranju nacija na ovom prostoru?

Sa pozitivizmom jednog Vilhelma Šerera počinje naučno proučavanje književnosti. I u tradiciji Vilhelma Šerera takođe stoji balkanski prostor. Za Šerera su književnost i narod nerazdvojivi, književnost oslikava naciju. Dok sam studirao, Šerer je još uvek bio centralna ličnost nauke o književnosti, a jedna od njegovih pretpostavki književno-teorijske analize još uvek je igrala veliku ulogu: trebalo bi se pridržavati vremenske distance od najmanje pedeset godina između smrti autora i bavljenja njime. Sa Gerhardom Hauptmanom bilo je završeno interesovanje za književnost na Univerzitetu. Treba reći i to, da je Drugi svetski rat negativno uticao na književnost. Od savremenih pesnika između 1940. i 1950. samo su dvojica bila priznata: Tomas Man i Bert Breht. Oni su važili za pojam savremene nemačke književnosti, važili su za „čiste". Da književnost postane važan deo nacionalnog identiteta, ostvarilo se, dakle, i na Balkanu. Ovo mišljenje bilo je pod jakim uticajem romantizma, Jakoba Grima, ili Vuka Karadžića, koji je negovao veoma bliske odnose sa Grimom.

Tek kada sam završio studije, nova shvatanja lingvistike prodrla su u nauku o književnosti. Protiv lingvistike borila se stara filološka škola, smatrajući da je lingvistika nešto neozbiljno. Bilo je to jedno veoma interesantno vreme promišljanja.

Ljubav prema književnosti može, nesumnjivo, da odvede ka jednoj vrsti ljubavi prema naciji, a kada se poznaje književnost nekog naroda, onda se mora voleti i taj narod. Uska je povezanost između književnosti i nacije, odnosno, nacionalizma na nemačkom prostoru, kao i ona između književnosti i nacije, odnosno, nacionalizma na Balkanu. U Nemačkoj je ova povezanost naročito bila jaka, germanistika je za vreme nacionalsocijalizma čak bila stavljena u službu ideologije. Posle rata bio sam u Minhenu, na Susretu germanista, gde je mlada generacija počela da se obračunava sa starom, koja je podučavala još za vreme Hitlera. U Nemačkoj se književnost negovala na sasvim poseban način, u smislu vaspitanja u duhu nacionalizma.

Ako išta nisam podnosila onda su to bili folklor i folkloristi. Folkloristi su bili neka vrsta nedoraslih ljudi, akademskih infantilaca. Tiho su, nikome na putu, šuškali u svojim akademskim kutovima. U moje vrijeme po svim tim zonama bogatima folklorom – Jugoslavijom, Bugarskom, Rumunjskom – švrljali su uglavnom folkloristi. I zanimale su ih samo dvije stvari: folklor i komunizam na razini folklora (politički vicevi, častuške, gange, komunističke legende). (...) Domaći folkloristi u većini slučajeva bili su pritajeni nacionalisti, što se potvrdilo kasnije, kada je buknula mržnja, a onda i rat. (...) A kada je započeo rat poletjeli su u tu zonu novi 'folkloristi', sada je mržnja postala privlačno polje za antropološka, etnološka i folkloristička istraživanja. S legendi o Kraljeviću Marku preselili su se na novokomponovane legende o ubojicama, krimosima i mafijašima, o srpskome 'heroju' Arkanu i njegovoj ljepoti-djevojci Ceci, i o hrvatskome 'heroju i playboyu' Anti Gotovini. Žrtve su i inače malo koga zanimale.

(Dubravka Ugrešić, *Baba Jaga je snijela jaje*, Geopoetika, Beograd, 2008, str. 59)

Ali, to je bilo veoma snažno još u 19. veku.

Tačno! A u nacionalsocijalizmu još snažnije. Setite se samo novinskih članaka iz tog vremena: „Hitler u Vajmaru", „Hitler na Šilerovom spomen-grobu", „Hitler polaže venac na grob velikog pesnika" i tako dalje. Helderlin i Šiler bili su naročito lepo primljeni od strane nacionalsocijalista. Helderlin se nemačkim vojnicima stavljao u rančeve. I Getea su slavili, samo se pri tom morao prikrivati njegov kosmopolitizam. Kada je u pitanju književnost na Balkanu pre Drugog svetskog rata, tu je u prvom planu, ipak, više bilo ono humanističko, kosmopolitsko. Time se Balkan shvata kao deo svetske književnosti. Naše nacionalne pesme jesu veoma lepe, ali je kosmopolitizam bio mnogo važniji pre Drugog svetskog rata.

Da li je onda kosmopolitizam taj koji je polagao na zajedničku zapadnu tradiciju?

Jeste, to je bilo pre Drugog svetskog rata. Upravo kad je Hitler došao na vlast, germanista Milan Đuričin je povodom stogodišnjice Geteove smrti izdao knjigu u njegovu čast, u kojoj ukazuje na njegov veliki, humanistički značaj. I drugi su, takođe, ideal Getea suprotstavljali nacionalsocijalističkim stremljenjima. To nikako nije bilo politički motivisano. Za vreme rata ovde su se i germanisti delimično stavili na raspolaganje okupatorskoj vlasti, ali to još uvek nije značilo da su bili Hitlerove pristalice: uradili su to da bi na neki način olakšali situaciju.

Jesu li drugi profesori bili otpuštani?

Nikakvog univerzitetskog života ovde više nije bilo. Ulazak Nemaca prekinuo je svaki oblik univerzitetskog života.

Između germanistike kod nas i one u drugim zemljama postojale su jasne razlike. U to vreme, germanistika se u drugim zemljama uvek iznova orijentisala na to da i sami Nemci postanu svesni da se nemačka kultura ne može poistovetiti sa nacionalsocijalizmom, ma koliko da je u Nemačkoj bila povezana sa tim. Kao primer ove ambivalentnosti i položaja nemačke kulture mogu se navesti dva imena, imena dva mesta, koja su samo nekoliko kilometara bila udaljena jedno od drugog, ali su signifikativni za nemačku istoriju i nemačku kulturu, za veličinu, ali i za izopačenost: Vajmar i Buhenvald. To je stanje, činjenica, sa kojom moramo živeti i koju, takođe, moramo razumeti.

Kakvu ulogu posle Drugog svetskog rata igra slavistika u novoj Titovoj Jugoslaviji? Da li je ona imala sličnu ulogu kao germanistika u Nemačkoj?

Za vreme Hitlera, slavistika u Nemačkoj dobila je naređenje od vrha vlasti da više ne ističe posebno vrednosti slovenske kulture. Poznato je da Hitler u svojoj knjizi *Mein Kampf* nije samo Germane nazvao nadljudima, nego i Slovene narodom niže vrednosti. Slavistika u Nemačkoj bila je više jedna vrsta informativne službe za pripremanje nemačke ekspanzije na istok, i bili su traženi stručnjaci za slovenske jezike. Poznati slavista, Alojz Šmaus, koji je u Beogradu radio kao lektor, i bio veoma privržen zemlji – a i oženjen Jugoslovenkom – vodio je u Beogradu Nemački naučni institut. Podrazumevalo se da je morao kolaborirati i da je zbog toga mnogo trpeo. Prošle godine je u Akademiji predloženo da se organizuje simpozijum o Alojzu Šmausu, jer je njegov rad bio veličanstven. Bio je direktor Nemačkog naučnog instituta i prijatelj zemlje. Eto, to je bila situacija slavistike u Nemačkoj.

A ovde? Po završetku Drugog svetskog rata Sovjetski Savez je slovensku misao, u smislu panslavizma – sa prevlašću Sovjetskog Saveza – odmah počeo da koristi samo u svoje svrhe. U Moskvi je postojao Institut za izučavanje slovenske kulture, sa izvrsnim kadrom, ali vrlo politički orijentisan. To je, naravno, otežavalo situaciju mladim nemačkim slavistima koji su tada ponovo strujali u sasvim suprotnom pravcu. Do Titovog prekida sa Staljinom 1948, između jugoslovenske i sovjetske slavistike postojala je dobra saradnja, a Katedra za ruski je do 1948. imala sasvim posebno mesto. Ruski je kao obavezan predmet u školama ukinut posle 1948, dok su engleski – a kasnije ponovo nemački i francuski – postali važniji. Ruski je skoro potpuno iščezao, pošto, sa jedne strane, odnos sa Rusijom više nije postojao, a i mnogi su, sa druge strane, govorili da bi i bez nastave mogli razumeti ruski, jer su to dva slična jezika. Rusistima smo, međutim, ovde veoma zahvalni zbog uvida u disidentsku književnost.

Kada se govori o nemačko-srpskim odnosima u nauci, u središtu, naravno, stoji ličnost Vuka Karadžića, velikog reformatora srpskog jezika. Karadžić je bio sin običnog seljaka, koji se kao autodidakt uzdigao do velikog naučnika. Jakob Grim ga je primao raširenih ruku i bio mu od velike pomoći. Grim je tada intenzivno studirao srpski, a preko njega je i Gete počeo da se interesuje za srpske narodne pesme.

To znači da je Vuk Karadžić, u stvari, bio dete kasnog romantizma?

On jeste bio kasni romantičar, ali iz duha kasnog romantizma rođena je i kasnoromantičarska nauka, koja je svakako bila veoma pozitivna. Vuk Karadžić je pedeset godina svog života proveo u Beču i odande je radio. Carski dvor ga je unapredio, dodelio mu orden i materijalnu pomoć, a i u Nemačkoj je često boravio. Vrhunac ovih odnosa bio je prijem kod Getea u Vajmaru. Gete je 26. oktobra 1823. pred stan u Vajmaru, gde je odseo Vuk Karadžić, poslao kočiju koja ga je dovezla na Frauenplan. Vuk je hramao od najranije mladosti, i sada je sa teškom mukom othramao stepenicama do Junonine odaje, gde *par terre* stoji Junonina statua. Gore ga je primio Gete, predstavnik građanske kulture: „Vidite, gospodine Karadžiću, Vi niste prvi put pod mojim krovom. Vi ste već dugo moj gost." i pokaza mu na kanape, na kojem je stajao svežanj rukopisa onih članaka o srpskoj poeziji koje je Gete objavio u časopisu *O umetnosti i starini*. Simbolično, to je imalo veliki značaj za srpski narod, koji se ustankom 1804. ponovo vratio u Evropu. Simpatije Evropljana prema toj Srbiji, koja je sebi izvojevala državu, bile su ogromne. Upravo je Nemačka, nakon što je Gete već preveo srpsku poeziju, bila važna za Srbe u 19. veku, i ja sam devedesetih godina prošlog veka uvek iznova pokušavao da ukažem na ovu tradiciju pomaganja. Uvek je u proučavanju književnosti postojala mogućnost da se ukaže na ono povezujuće. Malo je, po mom mišljenju, primera da je neki veliki pisac ružno pisao o drugom narodu. Književnost nas podučava umeću uživljavanja u druge.

SVETSKA KNJIŽEVNOST

To bi, dakle, bio jedan oblik „svetske književnosti", u smislu naglašavanja zajedničkog, u smislu naglašavanja jedne humanističke tradicije.

Tačno! Ovde na Balkanu se ponekad stvara čak preterana slika o Geteu, kao da se ničim drugim nije bavio, već samo srpskom narodnom poezijom. Činjenica je, da je Gete na osnovu poznavanja i umeća uživljavanja u druge narode, stvorio pojam svetske književnosti. Skoro dvadeset puta izranja kod njega taj pojam, i on pri tom govori o kineskom romanu ili o srpskoj narodnoj poeziji. U ovih dvadesetak puta, gde pominje „svetsku književnost", upotrebio je pojam u tri značenja, iako to nikada nije stavio na papir. Svetska književnost, najpre označava sumu svih književnosti, ona je poput okeana u kojem se može naći sva spoznaja čovečanstva. Uzmi odatle jednu kap, i imaš ceo okean: to je svetska književnost. Drugo značenje bi bilo da je svetska književnost kao kanon, kao merilo, dok u trećem značenju ovaj pojam shvata kao komunikaciju.

Gete onda nije svojim ukazivanjem na Kinu, i na srpsku književnost, nužno mislio samo na zapadnu tradiciju u svom pojmu svetske književnosti.

Tačno, tačno! On je izašao daleko izvan tih okvira, a Geteov pojam svetske književnosti postao je merodavan i za komparatistiku, koja je, doduše, veoma dugo bila evrocentrična. I lično sam jedanput naneo nepravdu knjizi o svetskoj književnosti, zbog koje sam zaradio prekor jedne čitateljke: „Veoma lepo, ali pod naslovom 'Svetska književnost' Vi govorite samo o evropskoj književnosti." Imala je i pravo. Onda smo u Insbruku počeli da se bavimo i vanevropskim književnostima.

„The Family of Man", to je barem bio izvorni naslov izložbe, koja nam je došla iz Sjedinjenih Država. Francuzi su ga preveli: La Grande Famille des Hommes, *„velika obitelj svih ljudi". Tako su uvelike moralizirali, sentimentalizirali ono što je u početku moglo proći kao izraz iz zoološkog nazivlja, koji je naznačivao običnu sličnost među radnjama, jedinstvo vrste. Odmah nas upućuju na dvosmisleni mit o ljudskome „zajedništvu", koji našemu humanizmu djelomično služi kao pokriće.*

Taj mit funkcionira u dvije etape: najprije se ustanovi kako se ljudi međusobno razlikuju po tjelesnoj građi, izgledu, podigne se cijena egzotičnosti, pokažu se bezbrojne raznolikosti vrste (...). Zatim se iz toga pluralizma izvede jedinstvo: čovjek se svagdje rađa, radi, smije se i umire na isti način; a ako se u ponekom činu održala kakva etnička posebnost, barem se dade naslutiti kako svaki od njih kao podlogu ima istovjetnu „prirodu" (...). Time očito kao da se pretpostavlja kako postoji ljudska bit, i u našu se Izložbu opet uvodi Bog (...)

Mit o ljudskome „stanju" počiva na veoma staroj obmani, koja Prirodu uvijek predstavlja kao temelj Povijesti. Svaki klasični humanizam zastupa stav kako treba samo malo zagrepsti po povijesti svih ljudi, relativnosti njihovih institucija ili površinskoj različitosti njihove kože (...), pa vrlo brzo dospijemo do najdubljega sloja općeljudske prirode. Napredni se humanizam, naprotiv, mora uvijek sjetiti da izokrene članove te prastare podvale, neprestano razgrtati prirodu, njezine „zakone" i „ograničenja", kako bi iza njih otkrio Povijest te napokon ustanovio da je i sama Priroda povijesna.

(odeljak „Velika obitelj svih ljudi", u: Roland Barthes, *Mitologije*, s francuskoga prevela Morana Čale, Pelago, Zagreb, 2009, str. 127-128)

Horst Ridiger se šezdesetih godina 20. veka svojim pojmom svetske književnosti takođe još ograničavao na zapadnu tradiciju, koja potiče iz antike. I ona isključuje mnogo toga.

U pravu ste! On je polazio od geneze antike i renesanse, koja isključuje razmatranje vavilonske ili kineske književnosti. U komparatistici je čudesno lepo to što su uvek mogla i što mogu da se otvaraju sasvim nova područja. U Insbruku je profesor Andre, koji je mnogo sarađivao sa Indonezijom, došao jednom prilikom kod mene sa molbom da se indonežanski jezik uvede kao nastavni predmet. Mi smo onda u Insbruku, ako se dobro sećam, imali jedno vreme i lektora za ovaj jezik.

Zašto kod Ridigera ili kod drugih dolazi do ovog ograničenja?

Možda zbog karijere. Da bi izbegao nacionalsocijalizam, on je, tako je pričao, otišao u Italiju i tamo se bavio renesansom, i prema ovom gledištu verovatno se, pre svega, mislilo na zapadnu književnost. Prvi susreti komparatista posle Drugog svetskog rata odnosili su se još uvek samo na Evropu. Tu nije bilo nijednog komparatiste iz zemalja Trećeg sveta, nego najviše Francuza, Engleza i Nemaca. Kada se komparatistika osvrnula na zemlje Trećeg sveta, to je bio veliki napredak, koji je usledio tek sedamdesetih i osamdesetih godina. Osvrtanje na slovensku književnost u komparatistici nemačkog govornog područja došlo je nešto ranije, i to, opet od strane Ridigera. Na veliki kongres Međunarodnog udruženja za komparativnu književnost u Insbruku 1979. godine, stigli su onda i komparatisti iz zemalja Trećeg sveta, u svojim živopisnim nošnjama. Bilo je to jedno veliko otvaranje. Na početku je to, naravno, izazivalo skeptičnost.

Pojam svetske književnosti sve više je prevazilazio pojam lepe književnosti, i odjednom su počele da se istražuju sve moguće vrste koje do tada nisu smatrane književnošću; umesto pojma „književno delo" u prvi plan je izbio pojam teksta.

Dozvolite mi da se, možda, još malo zadržim na pojmu svetske književnosti. Čini mi se da ste pojmom „antiideologija" uveli jedno veoma interesantno značenje pojma svetska književnost. Tu su, u jednom sasvim pozitivnom smislu, sadržana i značenja jednog ne-humanističkog razmišljanja, koje ne polaže samo na veze, na ono povezujuće, nego i na različitosti u kulturama.

Tu bih možda morao malo da proširim priču, jer je to povezano sa prostorom sa kojeg potičem. Nakon 1945, počevši sa Čerčilovim i Staljinovim dogovorom sa Jalte, a i kroz druge političke radnje, još je jače bila povučena striktna granica, prostori su se odvojili jedan od drugog. Svet je podeljen na dve sfere uticaja. Književnost je tada bila politička ili, u najmanju ruku, više politizovana nego kasnije. Drugim rečima: svi značajni pisci založili su se za jedno bolje društveno uređenje.

Sistemi na Istoku, međutim, nisu uvedeni preko noći, već su u početku još uvek nastajali kroz režime, vladavinu narodnih frontova, vladavinu naroda – kroz narodne demokratije! To znači da je i književnost videla mogućnost doprinosa društvenim promenama, ali, pošto se tada već bio iskristalisao jednopartijski sistem sa vladajućom klasom, koju je Đilas opisao u svojoj *Novoj klasi*, onda je tu vrlo brzo došlo do promene čitave atmosfere i pisci su počeli da formulišu izraz za tu atmosferu. Udruženja i društva pisaca, koja su možda

sva bila progresivna, sve više su kroz svoje susrete, *de facto*, zamenjivala parlamentarni sistem. Ono o čemu se tada nije smelo govoriti u parlamentima ovih zemalja – o nedostacima i greškama – govorilo se na kongresima pisaca. I tako se vrlo brzo javila diskrepanca između službene državne vlasti i državne ideologije i pisaca, koji su, možda, još neko vreme bili članovi partije, ali su ih onda ubrzo isključivali, a neretko se protiv njih pokretao i proces. Ono što su ovi pisci pisali i što je zaista bilo dobro, nastalo je iz stava opozicije prema sistemu, koji se postepeno utemeljivao. I to, što su ovi ljudi pisali, nesumnjivo je deo svetske književnosti.

Iz ovoga se razvilo moje mišljenje da svetska književnost, u stvari, mora da stoji u izvesnoj opoziciji prema postojećem sistemu, jer književnost mora sebi da traži otvaranje novih puteva, novih mogućnosti, jednog novog društva. Ali, ovo ne važi samo za nekadašnji istočni blok i balkanske zemlje, nego i za zapadni svet. I tamo je u okviru društva i političke situacije bilo problema, koji su strukture činili okorelijim, i na koje je književnost – a što je dobro – ukazivala, i još uvek ukazuje. Uzmite, recimo, Gintera Grasa, koji je, takođe, član Socijaldemokratske partije, ali koju i danas uvek iznova kritikuje. Svetskoj književnosti ne treba da pripadaju samo oni kojima vladajuća struktura dodeljuje počasti i koji lepo pišu da se nikome ne priklanjaju i da nikada ne dovode u pitanje postojeće uređenje i postojeće odnose.

Dakle, ovde se vidi promena u odnosu na 19. vek, gde je književnost bila instrument stvaranja nacionalnog identiteta. Posle Drugog svetskog rata, ili, još bolje, posle šezdesetih godina imamo jedan drugi, novi pojam književnosti.

To je već 1945. u Nemačkoj bilo veoma snažno, u književnosti sada počinje obračun. Kada se piše samo lepo, kada se piše samo umetnički, onda je to veoma malo. Rilke, zveket reči, lepo to zvuči. Ali, lepo u književnosti nije uvek lepo.

Na Oksfordu mi je jednom jedan student postavio pitanje, jedno trik pitanje: „What's the beauty in literature?" Na pamet mi je pao austrijski pisac Inerhofer, koji je napisao romane *Naličje* i *Lepi dani*. U jednom od njih, on opisuje stanje tridesetih godina, jednu radničku porodicu, samo muža i ženu. Muž sedi za stolom i jede čorbu od brašna, toga se sećam, a žena stoji za šporetom i gleda ga. U jednom momentu on podiže pogled, i ona mu reče: „I woar beim Oarzt."[4] Napisano je u dijalektu. On je onda upitno pogleda, na šta ona reče – a to sam i ja rekao studentu u Oksfordu: „I kriag a Kind."[5] Zatim mu rekoh: „Vidite, ovo ni u kom slučaju, nije lep nemački, naprotiv! Na nemačkom govornom području to se doživljava kao nešto što nije lepo, štaviše ružno: „I kriag a Kind." Ali onako kako to Inerhofer predstavlja, iz neposredne situacije, za mene je prelepo, jer tu se vidi beda i velika zabrinutost: *sutra možeš ostati bez posla*! U to vreme u Austriji je vladala ogromna nezaposlenost, nezaposlenost bez ikakve materijalne zaštite.

Istina i jezik, eh, kad bi se to moglo spojiti! Kada čitam neki roman i neko govori onako kako u stvarnosti ne govori, onda taj roman nije pravi, a po mom mišljenju, nije ni lep. Lepo je nešto što je istinito. I verujem da bi to i bio odgovor na pitanje „What's the beauty in

---

[4] Nem. *Ich war beim Arzt* – „Bila sam kod lekara." (*Prim. prev.*)
[5] Nem. *Ich kriege ein Kind* – „Dobiću dete." (*Prim. prev.*)

literature? – It's in the verity", u istini. Šta je književnost? „Qu' est-ce que c'est la littérature?" To je pitanje na koje se nikada neće odgovoriti, i na koje, opet, svako sam može da dâ odgovor.

Mišljenja o tome šta je istina, dakle, najviše odstupaju jedna od drugih?

Upravo tako! Šta je istina?

KNJIŽEVNOST I POLITIKA

Pitanje istine postavilo se i 1989, kada su pisci počeli da se pitaju da li sada treba da se okrenu novim nacionalnim vrednostima ili da teže ujedinjenoj Evropi, odnosno, što se tiče Jugoslavije – održanju ujedinjene Jugoslavije. Kako biste tu ocenili ulogu književnosti 1989?

Književnost je u to vreme težila promeni. A ta promena, ta prekretnica, ta revolucija, nije rezultat jedne klase, nije rezultat radništva, niti nekog određenog sloja. Kvasac su, pre svega, bili literati. Oni su sve pokrenuli. Velike su to zasluge. A onda nastupa veliki prevrat – ne govorim sada samo o Nemačkoj – i mnogi literati odjednom postaju poslanici, političari, ministri, direktori izdavačkih kuća i funkcioneri. Jedan od najpoznatijih je Vaclav Havel. U trenutku kada je postao predsednik države, prestao je da bude pisac. Direktori izdavačkih kuća moraju se dokazivati na tržištu, političari moraju davati odgovore. Primer Vaclava Havela je tipičan: kao pisac on je još i mogao da kritikuje proterivanje Nemaca posle Drugog svetskog rata, ali kao predsednik države to je već veliki problem, jer bi time pokrenuo stvari za koje bi mu se onda prigovaralo.

Ili, setite se rumunskog pisca Soreskua, koji nekako postaje funkcioner u sferi kulture, elegantno obučen voza se naokolo u mercedesu i uživa sve privilegije, ali literarno više nije ništa. Sa druge strane, ima pisaca koji su se povukli sa položaja i iz politike i ponovo postali pisci pod novim uslovima. Jer sada je na Istoku vladao sasvim drugi sistem. Pre 1989, neko ko je bio priznat kao pisac, bio je osiguran, plaćen, i sve mu je bilo objavljivano. Sada se moralo živeti pod uslovima tržišta, i to je za mnoge bilo teško, baš u malim zemljama. Mnogi, međutim, i dalje doživljavaju kao sopstveni zadatak da se zalažu za prilike i potrebe koje se ni u demokratskom sistemu dovoljno ne uzimaju u obzir. Tu možete svrstati Petera Handkea ili Harolda Pintera. Pinter je na engleskom govornom području uradio ono što je uradio Handke na nemačkom. On se zalagao za Srbiju.

Vratimo se još jedanput na pojam istine, jer se on mora posmatrati u vezi sa ukupnom socijalizacijom i vaspitanjem ljudi. Kod mene je on u vezi sa onim što sam kao student slušao na predavanjima. Jedan od mojih profesora književnosti, bosanski Srbin, član *Mlade Bosne*, organizacije koja je učestvovala u atentatu na Franca Ferdinanda 1914, bio je izvanredan. On je u noći posle atentata preplivao preko Drine u Srbiju i spasao se. Voleo je da priča sa mnom i jednom prilikom mi je rekao: „Znaš šta? Austrija je bila pravna država, ona bi mogla da izgubi sve ratove, a da i dalje mirno postoji. Pravna država kakva se više nikada neće dostići." Na ovo mišljenje će se i dalje nailaziti.

Ali zašto je onda učestvovao u pripremi atentata?

Tada je još bio mladi nacionalista. Tek kasnije se pokazalo kakva je vrednost tada uništena, razumete? Tada je to bilo nacionalno oduševljenje. Čak je i Ivo Andrić bio u *Mladoj Bosni*!

Jedno od njegovih najlepših predavanja bilo je o Lesingovom delu *Anti-Gece*. O pitanju istine, Lesing kaže: „Ako ti Bog u jednu ruku da spoznaju istine, a u drugu traganje za istinom, ti se onda, kao čovek, moraš odlučiti za traganje za istinom, jer je to tvoj zadatak kao čoveka. Sama istina leži u božanskom." Na mene je to ostavilo snažan utisak, to traganje za istinom.

U Klubu profesora u Insbruku, jednom je jedan novinar držao predavanje o tirolskom dnevniku *Tiroler Tageszeitung*, koji je na pitanje, da li je istina sve što piše, izjavio: „Nije! Ali naš zadatak i nije da pišemo istinu." Doslovno je tako rekao, što je i sasvim u skladu sa vremenom. Vi znate da ima preduzeća, kompanija i firmi koji mogu da kažu: „Želeo bih da se u javnom mnjenju nešto shvati tako i tako. Organizujte to!" A oni onda odgovaraju: „U redu! To će onda da košta toliko i toliko." Ovo vidite i u jugoslovenskom konfliktu, u kojem je mnogo toga, kako da kažem, jednostavno bilo „organizovano".

Jedan od mojih studenata u Majncu, gde sam imao Katedru, putovao je devedesetih godina po Krajini kao ratni izveštač. Kaže on meni: „Sigurno čitate moje izveštaje u novinama *Frankfurter Allgemeinen Zeitung*. Nije sve baš onako kako sam napisao. Samo sam u prvom izveštaju napisao onako kako sam video. Ali onda mi ga je urednik vratio, rekavši: 'Ne ide to tako!', i morao sam ga promeniti. Sada pišem onako kako on to želi. Jer, ne budem li tako pisao, izgubiću posao, profesore." Onda sam počeo da razmišljam o novinarima. Nesigurno je to zanimanje. Oni su sasvim u pravu: „Šta je, zapravo, istina?" Naposletku, svako od nas mora pred svojom savešću da odgovori na ovo pitanje, ali i da prihvati drugačija mišljenja: „Ti kažeš tako. Ali kaži slobodno šta misliš. Hoću reći: nije tako, drugačije je. Ali, ne kažem da nisi u pravu. Vrlo lako može biti da jesi."

Možete li se setiti kada ste u Insbruku zastupali studente, dragi Martine? Hteli ste da pozovete tirolskog pisca Ergona A. Prantla na predavanje. Po mom mišljenju, on je pisao stvari koje nisu baš pristojne. Ali, ipak smo ga pozvali. Onda je on došao i čitao tekst od kojeg sam ja sve više i više crveneo: to je bila čista pornografija. A kada sam opet bio u Beogradu, mnogo kasnije, čitam da je čovek dobio nagrade, dakle, Vi ste bili u pravu! Ja nisam! Takođe sam pozvao i Elfridu Jelinek, zajedno sa germanistima. Slušao sam njeno čitanje u Insbruku i pomislio: ovo nije književnost. To što je tada čitala bila je čista provokacija. Moramo, dakle, biti oprezni.

Nazvali ste Habzburšku monarhiju „pravnom državom", koja je mnogo toga uradila. Ali, monarhija je bila jedna malograđanska tvorevina bez naročite političke ili čak demokratske svesti.

Tu ste već u pravu, ali za mene je ta Austrija nešto veliko, ta prošla, duhovna Austrija. Postoje dve Austrije, jedna ograničena, kao što je *Kronen Zeitung*, ali postoji i jedna velika Austrija, u koju su se slile različite kulture i formirale je u veliku duhovnu silu.

Čim se Austrija raspala, ljudi su međusobno počeli da se ubijaju. I onda opet nesrećna malograđanština! Kada samo pogledate prema Koruškoj, gde se godinama spore oko dvojezičnih tabli sa natpisima mesta, kao da su one nekom krive za nešto.

Raduje me što sam dobio austrijski *Počasni krst za nauku i umetnost*, jer je taj orden dobio i Vuk Karadžić. I nekako posmatram taj orden u tradiciji delovanja Vuka Karadžića i njegovih austrijsko-srpskih veza. On je bio i oženjen Bečlijkom.

Da li Vas je razočarala austrijska politika devedesetih?

Delimično. Presudnu ulogu u nesrećnoj austrijskoj spoljnoj politici igrao je ministar spoljnih poslova Mok, kod koga je izbilo nešto atavističko. Neko od koga očekujemo da je svestan istorije, nipošto nije smeo da postupi onako kako je postupio Mok. Ali, i Nemci su tu zakazali. Oni su ponovnim ujedinjenjem zapali u neku vrstu nacionalnog zanosa i mislili su da bi sada i u spoljnoj politici mogli da preuzmu vodeću ulogu. To su i pokazali na slučaju Jugoslavije. Veoma preuranjeno priznavanje Slovenije i Hrvatske bio je razlog izbijanja ratova. Nemam ništa protiv samostalnosti ovih država, ali morali su im biti postavljeni neki uslovi. Ministar spoljnih poslove Nemačke, Genšer, izvršio je pritisak na ostale države EU. Mislim da Nemačka i Austrija snose veliku odgovornost za ratove devedesetih.

Pomenuli ste Handkea. Kako ocenjujete njegovo prisustvo na sahrani Miloševića? Zašto je, po Vašem mišljenju, on to uradio?

Mislim da se kod njega tokom vremena stvorilo neko prkosno ponašanje. „Baš u inat vama!" Jer, on se, zaista, nikako nije uklapao u ovu sahranu. Tu su bili najgori političari odavde, lupeži, korumpirani.

Ali, on je to unapred morao da zna! Nije on naivan.

Možda je to bio inat, a možda je hteo da, nije lepo od mene što ovo kažem, igra ulogu *d' enfant terrible*. Mada ne verujem. Poznato mi je to od pisaca ovde u Jugoslaviji, koji su kritikovali sistem, doduše, samo do izvesne granice, da im se ne desi nešto. Oni su ovde osuđivani u štampi, a u Nemačkoj im je to donelo mnogo novca. Možda ova uloga *d' enfant terrible* i nije nerentabilna. A treća mogućnost bi bila da je uradio to u čast priznanja Miloševiću, koji je tokom suđenja zaista imao sjajnih pasaža. Ali, u to verujem još manje. Pre će biti onaj prkos u pitanju.

Ne mogu, ovde, baš sasvim da shvatim Handkeov postupak.

On se tada sasvim odvojio i svima koji su ga napadali govorio je: „Vi ste šupci. I zbog vas šupaka idem na ovu sahranu." Sahrana je zaista bila spektakl najneprijatnije vrste. Ovde ljudi nisu voleli što se to prikazivalo u drugim zemljama. Ti političari, vetropiri, koji sad odjednom rone suze; i decu su doveli, jedan u kolicima, pa silne parole. A Milošević je sve to mogao da spreči, imao je mogućnost da promeni tok stvari. Amerikanci su hteli još dugo da održe Jugoslaviju. Ali on to nije osetio!

U Nemačkoj i u Austriji veoma se malo poznaje Balkan. Kada tu nešto pukne, to bude strašno, užasno. Jedan slavista, moj prijatelj, pisao mi je devedesetih: „Dragi Zorane, zaista je strašno to što se ovde dešava. Ljudi se ne pridržavaju pravila ratovanja!" Odgovorio sam mu: „Dragi Stanislave, pa šta ti misliš? Da se rat ovde vodi sa međunarodnim pravom u desnoj i puškom u levoj ruci?" Pokušao sam da pričam sa ljudima, poznavao sam Tuđmana, austrijskog ministra spoljnih poslova Moka, pokušao sam da zakažem razgovor sa njim. Ali samo sam dobio odgovor da su mu termini mesecima unapred zauzeti.

Austrija je, iz običaja, mogla da odigra veliku posredničku ulogu. Austrija jeste mala država, ali po tradiciji velesila. U Beču se mogla sazvati konferencija i moglo je biti rečeno: „Vi svi morate sesti za jedan sto i da se tu dogovorimo, kako ćemo mi, a kako ćete vi dalje raditi. I tek ako se ovde nešto dogovorimo, mogu uslediti političke promene." Tako su i velike sile mogle da stoje iza toga. Ali sve je to, nažalost, išlo drugačijim tokom. Tada mi je predsednik Odbora nemačkog Bundestaga rekao: „Dragi profesore, stvar stoji ovako: Amerikanci žele da očuvaju Jugoslaviju kao državu, kao zajedničku državu. Ali Nemci... E, tu se malo skrenulo na hrvatsku stranu. U Americi još nije." Razdvajanje bez krvi kao u Čehoslovačkoj još nije bilo moguće. Sada svi žale zbog toga, ali tada!? Milošević je tada razbesneo Amerikance, pa su Amerikanci onda popustili, a Nemci progurali priznavanje Slovenije i Hrvatske. Da, istina! Svakom svoja istina!

Može li se delo jednog pisca posmatrati odvojeno od njegove ličnosti i njegovih postupaka u svakodnevnom životu i javnosti? Moglo bi se reći da je Handkeovo spisateljsko delo veličanstveno, a da njegov postupak, recimo, odlazak na Miloševićevu sahranu, nema veze sa njegovim delom. Pozicija koja odstupa od toga, mogla bi da potvrdi da se delo jednog pisca ne može razdvojiti od njegovih postupaka.

To nije samo slučaj kod Petera Handkea. Uvek je bilo autora koji su istovremeno bili veliki pisci, veliki umetnici, i koji su živeli nekonformistički i protiv društva. Jedno je procenjivanje savremenika, koje će uvek biti kontroverzno i protivrečno, a drugo je procenjivanje sa vremenske distance, istorijske distance. Sa istorijske distance, ono političko, neprihvatljivo političko, ono sa čim se ne slažemo – više ne igra nikakvu ulogu za književnu procenu. Gotfrid Ben se nalazi u svim antologijama nemačkog pesništva i to što se odlučio za nacionalsocijalizam je beznačajno; kao, na primer, i kod Vajnhebera, velikog austrijskog pisca. Što se tiče Petera Handkea, tu nema nikakve sumnje: Handke je obezbedio austrijskoj književnosti značajno mesto u svetskoj književnosti. Ta „objektivizacija" jezika, ta tematizacija jezika – od njega je Handke napravio veliku temu, i tu mu umetnički niko nije ravan.

Od švedske Akademije primio sam dva puta pismo da predložim nekoga za Nobelovu nagradu, i oba puta sam predložio Handkea. Kako on tematizuje jezik, to je zaista izvrsno. I da sasvim drugačije pristupa jeziku, dokazao je već svojim pesmama. Pa, znate, zbirku *Pesma za trajanje*, bože dragi! To su divne stvari, jezički! On tu unosi kompletan registar jezičke umetnosti: „Zgrabio je dete za ramena, ljut je!" – dete je napravilo nekakvu glupost. „Ako u njegovim očima vidim odsjaj svojih očiju, onda vidim svu glupost koju sam napravio." Imam ovde pesmu *Durée*, trajanje. Jedan zaista, zaista veliki pesnik, zaista, zaista veliki pisac! Ali i osobenjak, čudak!

Posle 1945. u Jugoslaviji je čitav niz pisaca bio tabu. Ja sam se zauzeo za Ljubomira Micića (1882-1942), koji je zbog svog časopisa *Zenit* i saradnje na *Manifestu ekspresionizma* bio veoma značajan u evropskoj avangardi. Na susretima u inostranstvu govorio sam o njemu u vreme kada je on u Jugoslaviji još bio tabu. Ovde je u jednoj televizijskoj emisiji objavljeno pismo koje sam mu svojevremeno napisao, što je bio korak ka skidanju tabua. Problem političke aktivnosti pisaca na južnoslovenskom prostoru naročito je aktuelan, jer su devedesetih godina neki od njih vrlo prononsirano ispoljavali svoj stav, čak i za nacio-

nalističke pokrete, ili ovde u Srbiji ili u Hrvatskoj ili negde drugde. Mislim da nije trebalo to da rade. Međutim, kao pisci, oni su često odlični.

Što više razmišljam o tome, to mi je bliže sopstveno mišljenje: šta nas se tiče privatni život pisaca i pesnika, njegova shvatanja, njegovi stavovi.

ODGOVORNOST INTELEKTUALCA

Razgovarali smo o funkciji književnosti, da se opire. Kako biste ovde ocenili funkciju teorije književnosti, kao i odgovornost intelektualca uopšte?

Često ovde čujem da su kod jugoslovenske tragedije intelektualci zakazali, zato što su se u svim republikama stavili na raspolaganje političkoj vlasti – što je jednim delom tačno, a jednim i nije. Ali, meni je pred očima jedan veliki istorijski primer: dešavanja u nemačkom Carstvu posle Prvog svetskog rata. Jedna bogata, otvorena, napredna, avangardna književnost delom se ulaguje nacionalizmu! Mnogi razvijaju otpor prema tome, a stotine njih je onda bilo prisiljeno da ode u emigraciju. Preuzimanje vlasti od strane nacionalsocijalista oni nisu mogli da odgode ni za jedan minut, niti jednim jedinim književnim delom. Setite se Zolinog „Optužujem..."

...što je izazvalo mnogo toga.

Tako kažu, da. I na srednjoevropskom prostoru literati su nesumnjivo pokrenuli mnogo toga. Da li je to uticalo na javne službe? Ne bih rekao, ali oni su ipak delom pokrenuli mase. Ali ne verujem da bi ideologije sada zbog ove navale književnosti stvarale nove programe ili dale više slobode.

Šta onda književnost može da učini?

Ona, bez sumnje, može da stvori izvesnu atmosferu, ona može da saopšti vaspitne vrednosti, ali opet samo do izvesne mere. Setite se još jedanput velikih postignuća nemačke književnosti. Ali omladina je toliko bila obuzeta oduševljenošću nacionalsocijalistima da je vrlo malo marila za književne vrednosti. Totalitarni sistemi veoma dobro umeju da iskoriste određene vrednosti, strahovanja i osećanja i da oslabe kritiku pisaca govoreći kako njihovo pisanje ionako nikoga ne interesuje.

Ako književnost jednostavno ne može ništa da uradi, može li nauka? Ima li i ona taj element protivljenja? Da bude kritika postojećeg?

Ako se prate Burdijeove misli o polju, onda se i nauka može shvatiti kao polje u kojem deluju najrazličitije moći. Najjača je uvek politička, koja, takođe – da li direktno ili indirektno – deluje i u književnosti i u nauci: u vidu nagrada, cenzura, represalija i mnogo toga drugog. Šta književnost i nauka uopšte mogu da urade u ovoj igri moći? Možda mogu na sasvim individualnoj ravni, ako neki pisac ima bilo kakve posebne odnose sa centrima političke moći, ili ako iz bilo kojih razloga neki političar daje sasvim posebnu vrednost mišljenju nekog pisca. Uticaj nauke je mali: posle jedne manifestacije ovde u Beogradu, na Filološkom fakultetu, čestitao sam predavaču, jednom privredniku, i pitao ga da li će se njegova izvanredna izlaganja čuti i među političarima. A on mi je onda doslovno odgovo-

rio: „Mene niko ne sluša, nikog to uopšte ne zanima." Politička vlast je uvek instrumentalizovala stručnjake i iskorištavala njihovo znanje, kako bi uzela još više novca iz privrede. Skeptičan sam, u stvari, što se tiče uticaja književnosti.

Ili, uzmite 1989. Počelo je zbog oslabljenosti Sovjetskog Saveza i Gorbačova, a ne zbog pisaca. Perestrojkom je to počelo. I perestrojkom je Gorbačov sve doveo u kritično stanje.

Vi ste se šezdesetih godina angažovali u takozvanoj *Praksis grupi*, koja je, ipak, pokrenula neke stvari.

Ne znam da li je pokrenula mnogo. To je bila grupa profesora filozofije i sociologije, Hrvata i Srba, sa Zagrebačkog univerziteta. Svi su priznavali marksizam, ali onaj marksizam koji je ukazivao na greške i u sopstvenoj zemlji. Pozivali su se na „mladog" Marksa, koji je ukazivao na nužnost kritike. Šezdesetih godina uvek sam bio tamo na skupovima, ali sedamdesetih je to već prestalo, i to ne zato da bi se grupa zabranila, već prosto zato što više nije bila dotirana.

Kako je to bilo prihvaćeno od strane politike?

Bila je to jedna vrsta igre, u kojoj se dopuštala izvesna kritika, a onda su ovoj kritici, naravno, postavljane granice od strane politike. Ali *Praksis grupa* objavila je veoma dobre članke. Sedamdesetih godina je nekoliko profesora na Insbruškom univerzitetu htelo da spreči disertaciju pod nazivom *Etičke predstave časopisa Praksis*. Ja sam bio u komisiji i ostao zapanjen ovim pokušajem da se to ne odobri.

***Praksis grupa*, međutim, nije napadala režim?**

Indirektno jeste, svakako. Sećam se izlaganja Svete Stojanovića na Korčuli, gde se grupa sastajala, u kojem je govorio o vladajućim sistemima, autokratiji i gerontokratiji. I pored toga što nije spomenuo Tita, direktno je ciljao na njega. I nije prezao od toga da na to i ukaže. Možda su jedan ili dva broja časopisa *Praksis* bila zabranjena, ali diskusije su bile pune kritike, i internacionalne. Politika se nije usuđivala da se umeša, jer su dolazili i mnogi naučnici iz inostranstva, na primer, Hans Georg Gadamer ili ljudi koji su bili simpatizeri *Bader-Majnhof-grupe*. Bilo je veoma zanimljivo kako su se frontovi tamo sukobljavali.

Ja sam se u potpunosti slagao sa ciljevima ove grupe! Treba izgraditi jedno moderno društveno uređenje, ali i izložiti ga kritici. Po mom mišljenju, *Praksis grupa* – u kojoj je bilo i Slovenaca i ljudi iz Bosne, sa Sarajevskog univerziteta – mogla je biti osnova za jednu jugoslovensku partiju.

Jeste li u to vreme sebe doživljavali kao komunistu?

To je komplikovano pitanje, jer su sa jedne strane komunisti organizovali ustanak protiv Trećeg rajha, a sa druge nisu se držali onoga što su obećali. Ne bih, zapravo, hteo da dotičem ovu temu. Treba tu još vremena da bi se videlo kako je to stvarno bilo, šta se odigralo i ko je kako sledio i ostvario svoje interese. Ali, ostavimo sve to, ostavimo sve to...

Ako književnost u političkom životu ne može ništa da učini, možda može postići nešto na individualnoj ravni. Može li, na primer, književnost da ublaži sasvim ličnu patnju? Da bude uteha? I za Vas lično?

Ranije sam češće odlazio u Rusiju i tamo pratio književni razvoj, a sa austrijskim atašeom za kulturu posetio sam Peredelkino, mesto u kojem su pisci imali svoje male vikendice; tamo je i Pasternakova vikendica, on je tamo i sahranjen. Pasternaka su proganjali, i čak se nije smelo pominjati njegovo ime u Rusiji. Dok je još smeo da čita svoja dela – pesnička čitanja su u Rusiji veliki zajednički doživljaj sa mnogo, mnogo slušalaca – njemu je jednom ispao list sa pesmom, a ljudi su nastavili da izgovaraju reči pesme, jer su je znali napamet. Ili, pomislite na pesme Ane Ahmatove ili Marine Cvetajeve, šta su one značile za Ruse, kao i dela drugih, Mandeljštama recimo. Bez sumnje pesnik može mnogo, mnogo da kaže i da deluje na ljude. On može da pojmi određeno stanje svesti, opšte raspoloženje. A i uteha se može naći u tekstovima, nesumnjivo.

U diktatorskim, totalitarnim sistemima, književnost igra drugačiju ulogu nego u demokratijama. U prvim se pisci čitaju između redova, i oni su jedna vrsta organa, koji korespondira sa javnim mnjenjem. Javno mnjenje drugačije učestvuje u književnosti, čeka novi roman od toga i toga, bilo da on uopšte sme da se objavi ili ne. To je neobično široka tema, koja se razlikuje od slučaja do slučaja.

Jugoslavija je imala sličnost sa Rusijom i demokratskom republikom Nemačkom, ali se i razlikovala: 1952. održan je Drugi kongres pisaca u Jugoslaviji na kojem je Krleža izlagao svoj čuveni referat, u kojem je branio umetničku slobodu i slobodu pisca. U jednoj socijalističkoj, komunističkoj zemlji, jedan takav referat bio je smernica. U Jugoslaviji je ova sloboda data potpuno, znatno više, u svakom slučaju, nego u Rusiji i DDR-u, ali Krleža ipak nije smeo da dovede u sumnju vodeću ulogu partije. Uprkos tome, ljudi su uradili ono što je dovelo do konflikata i čak do sudskih postupaka. Naročito interesantan je prvi pisac koji je ustao protiv sistema, pošto je bio bivši partizan, jedan od prvih boraca: Branko Ćopić. Njegova pripovetka *Jeretička priča* smela je tada biti objavljena, jer je bio priznato ime i niko nije sumnjao u njegov stav. Priča je izazvala strašan revolt. U njoj Ćopić opisuje svakodnevicu onih koji su se u ratu borili hrabrije od svih partizana i preko noći postali nomenklatura bez stvarnog odnosa sa običnim ljudima. To je veoma rasrdilo Tita, koji je u govoru na Kongresu AFŽ-a zagrmeo na Ćopića. Bilo je na oštrici noža, hoće li morati u zatvor ili ne. Nisu ga zatvorili, ali on je potom izolovan.

Jedan drugi je napisao pesmu o starom čoveku sa samo jednom nogom, koji već pedeset godina vrši teror nad svojih dvadeset miliona miševa. Taj stari čovek bio je sasvim očigledno Tito, kojem je jedna noga bila amputirana.

Dvadeset miliona, to je bio broj stanovnika u Jugoslaviji.

Da. Oni koji su hteli da ga brane, pitali su me: „Možda on kao bosanski Srbin nije mislio na Tita, nego na Austrougarsku monarhiju i cara?" „Ne", odgovorio sam, „teško da je moguće, jer je Austrougarska monarhija imala pedeset miliona stanovnika."

A i car je imao obe noge.

Tačno! Danas se u Jugoslaviji može pisati šta god se želi. Ali, teško je naći čitaoce.

Ima li knjiga koje su u Vama ostavile dubok trag?

O, da! Pasternak, najviše Pasternak. Pasternaka sam pratio od njegovih prvih ekspresionističkih pesama; a i studirao je u Nemačkoj. Ili Solženjicin, čijom je pripovetkom *24 sata*

iz života Ivana Denisoviča počela faza otopljavanja u Sovjetskom Savezu. Pre nego što je objavljeno, delo je još jedanput pokazano Hruščovu, koji je odobrio objavljivanje. Nasuprot tome, *Doktor Živago* nije smeo da se objavi u Rusiji, roman je izašao u inostranstvu.

U Rusiji su u jednom hotelu postojale prodavnice koje su se zvale *Berjoska* i u njima su se za strani novac mogle kupiti stvari kojih inače nije bilo, između ostalog bilo je knjiga koje su izlazile u maloj ediciji i kojih nije bilo u slobodnoj prodaji. Hteo sam jednoj koleginici, ruskoj teoretičarki književnosti, da kupim nešto u *Berjoski*; bilo je tu i stvari koje ona, inače, nije mogla da kupi, konzerve, na primer. Ali, ona je izabrala *Majstora i Margaritu* od Bulgakova i zamolila me da nikome ne kažem. U DDR-u sam sa jednim piscem sređivao tekst da bi prošao cenzuru. To poverenje koje su ljudi imali u mene, to je bilo lepo. A posle ponovnog ujedinjenja Nemačke, moj kolega iz bivšeg DDR-a mi je pričao da je nekadašnji DDR postao kolonija SR Nemačke i da su na Katedre mnogo više postavljali Nemce iz SR Nemačke.

A na koje naučnike – teoretičare, filozofe, istraživače – ste Vi najviše uticali?

Ja sam sa svima imao veoma dobre kontakte. Kada sam došao u Insbruk, hteo sam da vidim šta rade kolege na drugim univerzitetima. Hans Robert Jaus upravo se proslavio svojom teorijom recepcije i stupio sam u kontakt sa njim, iako se on do tada više negativno izjašnjavao o komparatistici. U našim razgovorima i susretima ubedio sam ga, međutim, u vrednost komparativne teorije književnosti. U Insbruku smo 1979. organizovali Deveti međunarodni kongres komparatista sa tri teme: roman, književnost i ostale umetnosti, teorija recepcije. Kao pripremu za ovaj kongres održali smo u Insbruku mali skup na kojem su se susreli Hans Robert Jaus sa svojom grupom i Manfred Nojman, teoretičar recepcije poreklom iz DDR- a, sa svojom; to je bio prvi put da su se kod nas sreli teoretičari iz Savezne i Demokratske Republike Nemačke. Bilo je to u proleće, sve je bilo u procvatu, stabla jabuka – a Manfred Nojman je sa mnom razgovarao o neophodnosti reforme u DDR-u, jer je sve bilo u rukama jedne male grupe, i veoma okorelo. Susret Jausa sa Nojmanom bio je više nego korektan, bio je srdačan. Obojica su izložila svoja stanovišta, pri čemu je, moram da priznam, Nojman bio mnogo rečitiji. Ali, ipak je Jausov pojam „horizont očekivanja" prevagnuo u odnosu na Nojmanov „prednost recepcije".

NAUKA I POLITIKA

U Insbruk su Vas pozvali 1970. Da li su postojale velike razlike između univerzitetskog miljea u Jugoslaviji i u Austriji?

Da, zato što je u Jugoslaviji bio uveden, takozvani, samoupravni sistem, koji je za fakultete predviđao široku autonomiju: država je izdvajala jednu određenu sumu novca, koju smo onda morali da raspodelimo na univerzitet i fakultet – bio sam prodekan, pre nego što sam otišao u Insbruk. Morali smo da odredimo i visinu zarada, redovne i vanredne profesore, docente, asistente, bibliotekare i čistačice. Ali i pored samoupravljanja, morale su se slediti direktive, tu se ništa nije moglo uraditi. Osećalo se, naravno, i nepoverenje Komunističke partije prema intelektualcima: profesorska primanja bila su veoma niska, i nastavnici su bili loše plaćeni, pa su ljudi morali da se snalaze na različite načine, kako bi još nešto zaradili. Čistačica u partijskoj centrali zarađivala je više od profesora.

To je, međutim, sa druge strane, za posledicu imalo izgradnju svesti intelektualaca, koja se tokom vremena sve snažnije artikulisala, upravo kod pisaca koji su se sreli sa intelektualcima, filozofima, naučnicima. Otpuštanje 11 profesora sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu bio je ogroman skandal. To je bilo te godine kada sam došao u Insbruk, a u Insbruku se još osećao zaostali bol za Frankfurtskom školom i vanparlamentarnom opozicijom. Na germanistici su postojali konflikti između studenata i nekih profesora, Univerzitet je još bio onaj stari, tradicionalni profesorski univerzitet. U Beogradu su direktore Instituta svi birali, toga u Insbruku još nije bilo, to je došlo tek sredinom sedamdesetih pod Krajskim.

Jugoslavija se posle Drugog svetskog rata održavala sećanjima na otpor prema Nemcima. Kada sam stigao u Insbruk, primetio sam da je tamo situacija bila drugačija, ambivalentnija. Jedan deo stanovništva je sa oduševljenjem pozdravio priključenje Nemačkoj 1938, dok su se drugi tome protivili. Ta podeljenost u politici sećanja u Austriji mogla se osetiti i u drugoj polovini 20. veka. Psihološki posmatrano, interesantna mi je činjenica da je priključenje samo tada dovelo do oduševljenja hitlerovskom Nemačkom. Pre 11. marta 1938. radnici su u centralama radničkog i komunističkog pokreta bili još spremni za sukob, bili su naoružani. Međutim, ulazak Nemaca avionima i uz spektakl delovao je tako da su ljudi bacili oružje i išli da pozdrave trupe. Na Trgu junaka je sto hiljada ljudi stajalo u delirijumu da bi pozdravili Hitlera. To je bila kao neka ekstaza. A u isto vreme, na hiljade njih već je bilo utamničeno u podrumima.

> *Neshvatljiva je diskrepanca između sećanja pojedinaca i onoga što će se kao istorijska činjenica naći u udžbenicima istorije. Možda je upravo to razlog zašto polažemo tako veliku vrednost na istoriografiju. Zato što jedva možemo da se setimo šta smo radili prošlog ponedeljka.*
>
> (Andrea Gril, *Smeh do suza*)

Posle velikih uspeha Jerga Hajdera i Slobodarske partije Austrije, u jednim francuskim novinama u Austriji video sam karikaturu: muškarac u kožnim pantalonicama, sa podrezanim brčićima i štajerskim šeširom i podignutom rukom salutira Hitleru, a ispod je pisalo „l'Autrichien".[6] Na jednom skupu u Francuskoj branio sam Austriju napominjući da ta zemlja ne sme da se izjednačava sa Hitlerom. Jedan moj student, koji je rođen 1970. i koji nije imao nikakav lični odnos sa Drugim svetskim ratom i holokaustom, otišao je kao dobrovoljac u Aušvic i tamo služio civilnu vojsku. I to je, takođe, Austrija.

Titu se zamera što nije dozvoljavao objektivno sagledavanje događaja iz Drugog svetskog rata i sećanja na njih.

Da bismo mogli ispravno suditi o Titu, potrebna je još veća istorijska distanca. Ja sam samo jedanput bio slučajno na njegovom grobu u mauzoleju, ovde u Beogradu, i tamo

[6] Fr. *l'Autrichien* – Austrijanac. (*Prim. prev.*)

još uvek dolaze autobusi i delegacije iz Slovenije i Hrvatske, i to više nego iz Beograda i same Srbije. Ono što je Tito uspeo da uradi u Drugom svetskom ratu – da pruži otpor protiv Nemaca i Italijana u ovoj okupiranoj zemlji, da stvori armiju – imao je 700.000 boraca – veličanstven je to učinak. Komunistička partija je kao vrhunac otpora posle rata donela i političke odluke. Ne volim da govorim o tome, jer su u Austriji reči „komunista" i „antifašista" skoro psovke. U oslobodilačkoj borbi, međutim, nije bilo samo komunista, već i katoličkih duhovnika, na primer. Tito je posle Drugog svetskog rata dobio i priznanje od velikih sila, to ne smemo zaboraviti. A da on i partija nisu ispunili mnoga obećanja, na primer, ono da narod odlučuje, to je jedna sasvim druga priča. Naravno da je narod zbog toga bio razočaran, ali da li bi politika i država sa demokratskim životom i višepartijskim sistemom funkcionisale u Jugoslaviji posle 1945? Sigurno bismo ubrzo imali građanski rat kao u Grčkoj. Grčka je bila na pobedničkoj strani, kao i Jugoslavija. Ali posle sporazuma na Jalti, Grčka je pripala zapadnoj zoni sa demokratski izabranom vlašću, i onda je odmah izbio građanski rat. Tito je to sprečio. Od 1945. do 1990. ovde je vladao mir, nije bilo rata u zemlji.

Naravno da su se mnoge stvari morale i mogle uraditi drugačije. Samoupravljački sistem u privredi je propao i doveo do ekonomske krize, koja je, jednim delom, bila odgovorna za ratove devedesetih. Zamisao uopšte nije bila loša, ali mentalitet ljudi za nešto takvo nije postojao. Samoupravljački sistem mogao je biti sproveden u Čehoslovačkoj.

Samoupravljački sistem je jugoslovenski unikum. Kada je Tito prekinuo sa Staljinom ili Staljin sa Titom, u stvari, Staljin sa Titom, Tito je morao da traži zaštitu na Zapadu. I onda se ovde izgradio poseban ekonomski sistem kao temelj za ukupan razvoj: takozvani samoupravljački sistem. Tito je bio svestan da nije mogao slediti ni ruski ni zapadni privredni model – posle kratkog vremena bio bi zbačen sa vlasti. Osnovna ideja samoupravnog sistema zasniva se na francuskom pokušaju iz 1871. godine: sva imovina, sve fabrike, zemljišni posedi postali su, po komunističkom principu, vlasništvo države. U Titovoj Jugoslaviji sve je, međutim, postalo društveno vlasništvo 1956. Za razliku od državnog, društveno znači da ne upravlja država, nego društvo. To znači, da su u jednoj fabrici radnici imali odbore koji su prema određenoj proceduri birali direktora i delili zarade. Ali, šta se dešava, ako dođe do gubitaka? I oni su nekako morali biti pokriveni. Partija je tu umešala svoje prste prilikom izbora direktora i funkcionera. Ukupni samoupravni sistem nije funkcionisao, i bio je prilično haotičan. Ubrzo su se pojavila ogromna dugovanja; onda se štampao novac – sve u svemu, nije valjalo. U vreme kada je predsednik vlade bio Hrvat Ante Marković, 1989, došlo je do promena samoupravnog sistema i postavljalo se pitanje šta će biti sa društvenom svojinom. Bilo je tu i kreativnih predloga, recimo, jedna trećina ostaje radnicima u akcijama, druga ide državi, a treća na prodaju.

Ali, to se nije desilo. Država se raspala, a raspao se i ekonomski sistem, i sve je to bilo veoma haotično. Problem privatizacije devedesetih je u tome što su strane zemlje ulazile sa velikim oklevanjem, a najveći deo su kupili tajkuni, ljudi koji su za vreme radikalne promene stanja došli do novca na najnebulozniji način.

Ekonomska kriza je već sedamdesetih stvorila zavist između republika. Kad ljudima ne ide dobro, onda svako svakom gleda u lonac, zato što bi drugi mogao da ima više. Srbija se bunila, što je kao agrarni proizvođač morala da izvozi po strogo utvrđenim cenama, dok je Slovenija za svoje industrijske proizvode mogla sama da utvrđuje cenu.

I onda je došlo do tog nesklada koji je imao isključivo ekonomske razloge. Da li je na Kosovu neki Albanac ili neki Srbin imao malu radionicu sa Srbima ili Albancima kao radnicima, to je uvek bilo potpuno svejedno. Vlasnik hoće da ima dobrog radnika, i onda ga uredno plaća i između njih se uspostavlja dobar odnos.

Samoupravni sistem doveo je do toga da su svi mogli snositi krivicu, a da na kraju, niko ne mora snositi odgovornost. Rukovodioci su otišli, ali su dugovanja ostala. Čitav jugoslovenski eksperiment je propao isključivo iz ekonomskih razloga. Ali u tom propadanju pojavio se nacionalizam, i Hrvati su u sećanje ponovo vratili ustaše, iako je najveći deo stanovništva uvek prezirao ustaški pokret. A onda je došla i polarizacija, ljudi su bili dovođeni u poziciju u kojoj se moglo birati samo između dva ekstrema. I intelektualci su bili prisiljavani u takve pozicije!

Ono šokantno, kad su u pitanju ratovi na Balkanu, jeste i činjenica da su izbili usred Evrope krajem 20. veka.

Da, ali ekonomija i pad životnog standarda bili su razlozi za to. Ove ekonomske razlike postoje i u drugim zemljama, recimo u Italiji između severnog i južnog dela, ali u Jugoslaviji je to bilo naročito snažno izraženo – uzmite visoko razvijenu Sloveniju i potpuno nerazvijeno Kosovo. Svaka republika morala je da plaća za nerazvijeno Kosovo, i Slovencima i Hrvatima je to u jednom momentu dojadilo. Kao drugo, tu su onda došli i istorijski uslovljeni konflikti (Srbi i Hrvati su se u oba svetska rata borili jedni protiv drugih), a kao treće, u Jugoslaviji nije postojala razvijena svest o radu. Na osnovu primera Sovjetskog Saveza Tito je gotovo preko noći sproveo veliku industrijalizaciju zemlje; izgrađivale su se fabrike, fabrika automobila u Kragujevcu itd. Radnici su regrutovani iz redova seljaka, koji su sa sobom doneli svest za samostalne posede. Seljaci su, osim toga, još imali svoja imanja, i u vreme žetve odjednom su u fabrici svi bili na bolovanju. Čitav samoupravni sistem u osnovi nije loš, ali ovde nije dobro funkcionisao, nije mogao da funkcioniše. A kad se to onda uvidelo, Jugoslavija je već bila uzdrmana. Čuveni predsednik vlade Marković već je uspostavio kontakte sa EU i pokušao da reši pitanje društvenog vlasništva, ali talasi privatizacije su zaoštrili, a ne rešili problem. Kasnije su državno vlasništvo otkupljivali ljudi koji su za vreme Miloševića došli do novca. A odakle im novac, niko ne pita ili ne sme da pita.

KNJIŽEVNOST, NAUKA O KNJIŽEVNOSTI I SREDNJA EVROPA

Na Kalemegdanu stoji spomenik književniku Jovanu Skerliću. Izgleda da je on bio uticajna ličnost u srpskoj književnosti?

Da. Jovan Skerlić (1877-1914) je bio centralna figura u nauci o književnosti 19. i 20. veka u Srbiji. Pripadao je prvoj srpskoj generaciji koja se školovala u Francuskoj i u Ženevi, iako su tada centri obrazovanja bili Beč i Budimpešta. Time započinje okretanje francuskom duhu, idejama pozitivizma. Skerlić je doneo pozitivizam u Srbiju, uvažavajući i nemačko pesništvo, pre svega, Hajnriha Hajnea. Bio je veoma produktivan, ali je, nažalost, rano umro. Ali od njega potiče prvi obiman prikaz istorije srpske književnosti. Skerlić je, takođe,

bio i veoma politički aktivan kao pristalica socijaldemokratije, koja je, u izvesnom smislu, bila više socijalistička, nego na nemačkom tlu. Interesantno je da je uvek istupao za zajedničku južnoslovensku državu.

Diltajeva istorija duhovnih nauka nikada nije tako snažno prihvaćena kao pozitivizam?

Od strane Skerlića nije. Diltaj i istorija duhovnih nauka tek su kasnije imale uticaj, tridesetih godina. Knjiga *Šiler kod Srba* bila je tu centralna. Šilerove poučne pesme intenzivno su prihvatane u Srbiji, kako bi, takoreći mlado, još vrlo nedisciplinovano građanstvo, steklo vrline. I Šilerove patriotske pesme bile su značajne. Recepcijom njegovih studija o estetici ovde se književni ukus prilagodio ukusu ostatka Evrope. Ali, pored Šilera, ovde su svoj trag ostavili i drugi pesnici, prvenstveno Bajron, a kasnije i Šekspir i Gete, i naravno Rusi – Ljermontov, Puškin, tek onda Tolstoj i mnogo kasnije Dostojevski.

Zašto Dostojevski tako kasno?

Zato što publika još uvek nije bila sposobna da shvati jednog Dostojevskog, ono psihološko, duboko, zakulisno, pitanje krivice. I drugi tekstovi su prihvatani na taj način koji je bio tipičan za situaciju 19. veka u Srbiji. Na primer, jedan poznati pisac piše priču *Verter*, u kojoj Vertera predstavlja kao mladog čoveka u jednoj banji, gde sreće svoju staru ljubav. Na kraju se Verteru svi smeju, jer onaj ko se ubije zbog ljubavi, smešan je. Tu se vidi da građa *Vertera* pogađa uzdižuće, ali u svojim postupcima još vrlo „robusno" građanstvo, za koje je samoubistvo zbog ljubavi tek smešno.

To znači da se kultura osećajnosti još nije shvatala.

Kultura osećajnosti je, zapravo, delovala jedno izvesno vreme među nemačkim piscima, ali je poimana kao veštačka. Srbi u Vojvodini postali su građanstvo pod austrijskom vladavinom, dok je južno od Save dugo ostao dominantan turski uticaj. Ovo građanstvo je brzo ojačalo i tražilo kulturni priključak. Ono se nije moglo izjednačiti sa građanstvom u zapadnoj Evropi, sa mladim Verterom, koji beži iz grada tražeći *genius loci* u prirodi i verujući da će ga tamo i naći. Junak, koji u Srbiji beži iz grada i odlazi u prirodu, na neki način je malo bolestan. Gradovi su tada tek počeli da se izgrađuju, prvi magistrati pod austrijskom vlašću. Dakle, još nikakvog traga potrebe da se iz toga pobegne. Da bi se bilo u trendu, pokušalo se, međutim, sa pisanjem romana kojem je dat potpuno neprirodan junak. Da bi se učinio prirodnim, junak u ovom srpskom *Verteru*, koji prema Žan-Žaku Rusou beži u prirodu, odlikuje se velikim patriotizmom. To onda deluje uverljivo, a sve ostalo, te ljubavne patnje, to deluje komično kad se danas čita.

A to građanstvo u Vojvodini o kojem ste govorili, da li je to mađarsko, austrijsko ili već jedno srpsko građanstvo?

To su bili Srbi. Mnogi Srbi su pod vođstvom patrijarha došli na teritoriju carevine, na poziv cara. „Krajiške porodice" bile su prvobitno one u hrvatskom delu, a bilo ih je već od 16. veka. Ali veliki priliv Srba u Vojvodinu počeo je tek posle 1690. Mislili su da će tamo ostati samo kratko vreme, ali ostali su do danas i bili onaj deo srpskog naroda koji je razvi-

jao i unapređivao kulturu; tamo se i razvilo građanstvo. Bilo je to građanstvo pod snažnim uticajem nemačke kulture: vodeći prosvetitelj, Dositej Obradović (1739-1811) preveo je nemačke prosvetiteljske spise, tamo je praktično vladao jozefinizam, osnivale su se škole. Mađarski uticaj ravan je nuli, iako je to državnopravno bilo na mađarskom tlu. To što je lično car, koji je bio i mađarski kralj, Srbima u Vojvodini dao autonomiju u vidu crkvene autonomije, išlo je na teret mađarskog prostora i dovelo kasnije do problema, jer su posle austrougarske nagodbe Mađari navaljivali da se ukine ova autonomija. Ali tek im je 1906. pošlo za rukom da Zakonom o školstvu tamo ukinu srpske škole. Carska zaštita bila je od presudnog značaja za razvoj srpske kulture, sasvim u senci nemačke kulture, i preko nemačke kulture oni su onda primali i francuske i engleske uticaje, ali preko nemačkog jezika; Žan-Žaka Rusoa preko nemačkih prevoda, Bajrona preko nemačkih prevoda.

Jesu li francuski prosvetitelji, klasični prosvetitelji-enciklopedisti bili takođe prevođeni?

Jesu, ali opet sa nemačkog. U stvari, u Vojvodini su postojala tek pojedinačna žarišta kulturnog interesovanja. Široka masa seljaka imala je, doduše, jedan oblik školskog obrazovanja, ali nedovoljan. Ruso, Volter – time se počelo baviti srpsko građanstvo i srpsko duhovništvo. I time je ovaj prosvetiteljski duh dobio i francusku primesu, ali glavna je bila jozefinska orijentacija. Kritički duh francuskog prosvetiteljstva zastupala je tek nekolicina.

Da li biste ovu osnovu označili i kao osnovu srednjoevropskog vrednosnog stava?

Bez svake sumnje. Velikom seobom na austrijsko područje Srbi su počeli da se integrišu u duhovni razvoj Srednje Evrope. Ovim razvojem je 1690. dominirao barok, i Srbi su odmah počeli da grade svoje crkve u baroknom stilu i da pozivaju prve barokne slikare. A zatim dolazi prosvetiteljstvo sa Marijom Terezijom i Jozefom II, koji su učini veliku stvar, jer su izgradili školski sistem. Bilo je to veliko kulturno postignuće, ako se sve to posmatra u krupnim crtama. Ako se to ne uzme u obzir, onda se ni u sadašnjosti neće moći adekvatno delovati. I ovo veliko kulturno postignuće mora se priznati. I pošto se onda kultura, proizvedena u Vojvodini, širila prema Srbiji, srpska književnost je utkana u koncept Srednje Evrope.

Na početku veka Evropa je imala dva glavna grada kulture: Beč i Pariz. I oni su takođe uticali na srpsku književnost, jer su mnogi srpski, hrvatski i slovenački intelektualci i pisci odlazili u ove gradove, živeli tamo, ponovo se vraćali.

Slovenci i Hrvati zastupaju, u stvari, jedan jači koncept Srednje Evrope, koji ne želi da ima veze sa „manje razvijenim, orijentalno obeleženim Srbima". Tu bi Srednja Evropa pre imala isključujući karakter.

Ali oni ne prihvataju Srednju Evropu kao kulturni sistem vrednosti. To je stanovište, koje ne odgovara mojim predstavama. U toj predstavi Srednje Evrope su sva tri naroda – Slovenci, Hrvati i Srbi – jednako integrisani. Ono što Handke napada u svojoj kritici Srednje Evrope, političko je monopolizovanje srednjoevropske misli, koje se ni meni ne dopada.

Postoji li još uvek jugoslovenska ideja? Ako postoji, kako se ona slaže sa srednjoevropskom idejom?

To je veoma interesantno pitanje. Jugoslovenska ideja nastala je velikim delom sa zamišlju da se južnoslovenski narodi ujedine pod vlašću Habzburgovaca. Slovenci i Hrvati bili su već pod habzburškom vlašću, Srbi delimično. U turskim ratovima carska armija pod Montekukolijem (1608-1681) bila je već južno od Kosova, ona je već bila na putu prema Konstantinopolju. Ali onda je došlo do preokreta. Vojskom su zavladale bolesti, zemlja je bila totalno izgladnela, nije više mogla da pruži nikakve rezerve. Pored toga, Habzburgovci su bili vezani zbog napada Francuza. I zato su Habzburgovci na kraju velikih turskih ratova morali da povuku vojsku da bi branili carstvo od Francuza. Zbog toga se velika zamisao, da se i Srbi integrišu u ovo carstvo, nije ostvarila. To je, po mom mišljenju, velika, velika šteta. Početkom 19. veka zamisao je nastavila i dalje da egzistira kao romantičarski pokret – bio je to takozvani *Ilirski pokret*, u kojem su učestvovali Slovenci, Hrvati i Srbi. Ustankom protiv Turaka, Srbi su dobili sopstvenu državu, čime je problem postao komplikovaniji, jer se postavljalo pitanje ko sada treba da ujedini Južne Slovene: da li Habzburgovci ili nova srpska država? Trijalizam bi značio preoblikovanje Austrougarske monarhije, koja bi se sastojala iz tri dela: Austrije, Mađarske i južnoslovenskog dela. Bila je to jedna velika ideja, ali njoj su se usprotivili Mađari, jer nisu hteli da izgube svoj primat.

Kako u austrijskom, tako i u mađarskom delu, Sloveni su bili u većini. U austrijskom delu, to su bili Slovenci, Česi i Poljaci; u mađarskom delu Srbi, Hrvati i Slovaci. Posle 1848. monarhija nije imala snage da reši ovo pitanje u smislu jedne srednjoevropske federacije. Na parlamentu u Kromjeržižu dat je predlog grofa Tuna u pravcu federativnog rešenja. Ali ovaj parlament je raspušten. Habzburgovci su posle ugušenja mađarskog ustanka propustili da ostvare jedan federativni oblik monarhije, sa jednim nemačko-austrijskim delom, jednim mađarskim delom, jednim češkim, jednim poljskim i jednim južnoslovenskim delom. Sloveni su bili vrlo razočarani, jer su se nadali trijalističkom sistemu. *Mlada Bosna* je onda organizovala atentat na Franca Ferdinanda, koji se i sam igrao mišlju o trijalizmu – i zbog toga bio omražen i kod Mađara. I Mađari su pozdravili njegovo ubistvo.

Srpska vlada izgleda da nije bila upletena u atentat.

Srpska tajna služba bila je upletena u atentat, ali ona je radila i protiv svoje vlade, koja posle ratova na Balkanu nije više želela nikakav novi rat. Oficirski zaverenici i Pašić (1845-1926) sa svojom su vladom bili u ljutoj svađi! U poslednjem trenutku čak je i Apis (1876-1917), vođa atentatora, čiji je dnevnik pronađen, pokušao da zaustavi atentatore, koji su već bili na putu. Ali bilo je kasno.

Ideju Srednje Evrope kasnije je prihvatila i socijaldemokratija. U časopisu *Vorwärts* objavljena je serija članaka o Srednjoj Evropi. U izvesnom smislu Mala Antanta – koja je predviđala saradnju Austrije, Mađarske, Jugoslavije, Čehoslovačke, Poljske i eventualno Rumunije posle Prvog svetskog rata – bila je pokušaj toga, ali ideja je ponovo propala priključenjem Austrije Nemačkoj. Hitler je tada forsirao misao o nemačkom prodoru na jugoistok.

Vidite li u EU ostvarenje srednjoevropskog sistema vrednosti, na političkoj ravni?

To bi trebalo preciznije razmotriti. Jedna od osnivačkih ideja Evropske unije, zajedničko humanističko obrazovanje, nesumnjivo ima veze sa idejom o „Srednjoj Evropi". Ali humanizam na Balkanu je drugačiji od onog u Francuskoj ili Nemačkoj. Srednju Evropu snažno

je obeležila i protivreformacija, koja nije mogla svuda da se učvrsti. Tamo gde su granice protivreformacije, tu su i duhovne granice Srednje Evrope, prema severu, u južnoj Evropi preko puta Italije, na istoku naspram teritorije pod vizantijskim uticajem, tamo gde prestaju crkve od drveta grčko-unijatskih vernika, koji priznaju papu. Granica se sasvim jasno vidi u krajoliku.

U Evropskoj uniji na vrhu su velike države, u Srednjoj Evropi to su upravo mali narodi, kao što su isticali, recimo, Đerđ Konrad u svom eseju *San o Srednjoj Evropi* ili Milan Kundera. Poštovanje prema malima, prema manjinama – to spada u Srednju Evropu. Kod Nemaca, međutim, istorijski posmatrano, postoji veliko nerazumevanje za druge narode.

To znači da EU premalo ceni male nacije.

Pogledajte samo članove evropskog Ustava, možda se samo dva odnose na kulturu: kulturna razmena odvijala se veoma sporo i krenula je prilično kasno; uzmite, na primer, program *Erasmus* za studente. Evropskoj uniji je očigledno stalo samo do ekonomije. Ona je prvobitno i bila ekonomska zajednica. Tek sada uvodi odredbe za zaštitu manjina, dok je to u Habzburškoj monarhiji bilo odlično koncipirano. U Austriji je 1906. donet zakon po kojem svako na teritoriji Austrijske monarhije mora da pohađa osnovnu školu na maternjem jeziku. To je značajan učinak. Ali, u Austriji se to uopšte ne zna, ona je pod jakim uticajem velikih sila i zato zaboravlja sopstveno postignuće.

Ne krije li se tu opasnost od pomalo melanholične čežnje za monarhijom?

Čežnja za monarhijom je jedno, to je oduševljenost lepim starim vremenom, lepim paradama i lepom muzikom. A videti i prihvatiti istorijske učinke prošlosti, recimo, državnopravno mišljenje, to je nešto drugo – i to ne znači da se želi nazad u monarhiju, ali ne znači ni da smemo zaboraviti probleme. Između 1880. i 1910. u predgrađe Beča doselilo se 300.000 ljudi iz Češke i Moravske, koji su tu živeli u najprimitivnijim uslovima. Hiljade njih je iznajmljivalo sobu za jednu noć, a preko dana nisu imali pravo da ostanu u njoj. Radnici su bili potpuno obespravljeni, bez ikakve zaštite, određenog radnog vremena, bilo je i dečjeg rada itd. To se kod nostalgije za monarhijom previđa, ali se ne sme zaboraviti.

U dunavskoj Monarhiji istorija znači sećanje i tradiciju, retrospektivno i setno znanje o prošlosti, koju sadašnjost ne determiniše kao prirodno nasleđe, već kao opsesiju, kao ukočen model. Istorija je miris starine u baroknim palatama, to su junačka dela turskih ratova, carska krunisanja negdašnja, eventualno čak dvorski rituali ili uvek žive narodne tradicije.

(Klaudio Magris, *Habzburški mit u modernoj austrijskoj književnosti*)

Prvi svetski rat uništio je toliko toga, pa i nekadašnje zaista dobre odnose između Austrije i Srbije. Austrija je Srbiji posle atentata na prestolonaslednika Franca Ferdinanda postavila ultimatum, koji je bilo nemoguće ostvariti. Ubistvo Franca Ferdinanda bio je velik zločin, bez sumnje, strašan. Atentatori su smatrali da se tu ne radi ni o Austriji, ni o Srbiji, već o ideji. Čujemo to i danas: „za ideju", zar ne? Rat se mogao izbeći, ali točkovi jedne velike

mašinerije već su počeli da se pokreću. Konrad Hercog bio je oduvek za preventivni rat. On ga je hteo već posle bosanske krize 1908, kako bi, počev od Srbije, sprečio ostvarivanje jugoslovenske ideje.

Austrija je samo čekala neki povod.

Ukoliko bi on bio opravdan, a ne neki izmišljen povod. Nije to bilo kao prilikom napada na radio stanicu u Glivicama 1. septembra 1939, kada je Hitler izmislio povod. Prvi svetski rat je mnogo uništio. Ja još uvek verujem da bi se jugoslovensko pitanje rešilo u okviru trijalističke federacije. I ne bih imao ništa protiv habzburškog rešenja.

Da li jugoslovenska ideja živi i danas?

Neki osuđuju sve što je bilo u ikakvoj vezi sa jugoslovenskom idejom, neki prebacuju Srbiji da je samo zbog ove nesretne Jugoslavije vođen rat i da su izgubljeni životi ogromnog broja ljudi. I šta je rezultat svega? Slovenci imaju svoju sopstvenu državu, Hrvatska je na kraju sebi obezbedila čitavo etničko područje Istre na račun Italijana, a Srbi su proterani iz svojih krajeva u Hrvatskoj, Bosni i Kosovu. Prema ovim mišljenjima, Jugoslavija je bila velika, velika greška. I u Hrvatskoj i Sloveniji ćete naći ovakva mišljenja.

Kod drugih opet postoji nostalgija za Jugoslavijom. Kada, recimo, odete ovde u Skadarliju, tu često uveče bude turista iz Slovenije, i onda svi zajedno pevaju pesme – i potocima teče jugonostalgija. Ali, bilo bi veoma neumesno misliti na povratak Jugoslavije, posebno u jednom od prethodnih oblika.

Jugoslavija se od početka, dakle od 1918, morala drugačije oblikovati, naime, kao federacija, u kojoj bi pojedinačne države – Slovenija, Hrvatska, Crna Gora, Makedonija i druge – morale da budu ravnopravne i da sarađuju. Jugoslavija nije priznavala Makedonce kao poseban identitet i posmatrala je makedonski jezik kao dijalekat. Bugari su se 1945. nadali da će oni moći prisvojiti Makedonce, ali im se nije posrećilo. I u Crnoj Gori su u izvesnoj meri Srbi bili najekstremniji. Jedan Crnogorac je 1927. hicima iz revolvera ubio Hrvata Stjepana Radića zato što je bio protiv zajedničke države. U Crnoj Gori se posle 1945, podržana školskim sistemom, razvila ideja o sopstvenoj nacionalnosti, i prema poslednjoj anketi njih 40% deklarisalo se kao Crnogorci i 30% kao Srbi.

Jugoslavija se, po mom mišljenju, mogla spasiti, ali interesi da se zemlja podeli bili su jači. Bilo je i pametnih ljudi, ali oni nisu bili na vlasti, a jedan Milošević uopšte nije bio dorastao ovoj situaciji. Tuđman, koji je bio moj dobar prijatelj, bio je u početku Jugosloven, a onda se polako razvio u Hrvata. Pravi uzrok raspada bio je, ipak, sasvim sigurno, to što ekonomski samoupravni sistem nije funkcionisao. Nije moglo da se razvije blagostanje. A kad vlada ekonomska zaostalost, onda ljudi postaju prijemčivi za nacionalizam. Najbolji primer je Nemačka između dva svetska rata.

Koncept Srednje Evrope kao i koncept Evrope čini mi se da je usko povezan sa predstavama hrišćanstva. Da li to danas predstavlja problem? Da li budućnost modernih država leži u potpunoj sekularizaciji ili je religiozna osnova važna?

Temelj Evrope čine dva stuba: hrišćanstvo i antika. Ne znam da li bi bilo pametno dovoditi to u pitanje. Za Srednju Evropu je u svakom slučaju, već sam to pomenuo, presu-

dan bio završetak protivreformacije. Dva uspeha Habzburgovaca bila su tu odlučujuća: uprkos raspadu Nemačkog carstva posle Vestfalskog mira, oni su zadržali prevlast, oslanjajući se pri tom na katoličku religiju u zemljama u kojima su vladali. Drugi uspeh bila je pobeda u turskim ratovima, koji su se završili Karlovačkim mirom. Oba ova uspeha, protivreformacija i turski ratovi, učinili su habzburšku državu temeljom jedne Srednje Evrope, državom koja je kroz marijaterezijansko i jozefinsko prosvetiteljstvo oplodila ne samo čitav prostor Balkana, nego je delovala i izvan ovog prostora, to jest, i na islamskom području Bosne i Hercegovine. Nerazvijena Bosna mogla se brzo integrisati u ovu Srednju Evropu. Austrijskom ambasadoru ovde morao sam najpre da objasnim da je Austrougarska anektirala Bosnu, ali da ona nije pripadala ni Austriji ni Ugarskoj, već kako jednoj, tako i drugoj. Prve godine posle aneksije bilo je pokušaja da se Bosna nekako usmeri u hrišćansko-katoličkom pravcu, ali kada se videlo da to nije dobro, sve tri religiozne zajednice bile su priznate kao ravnopravne. I u istoriji austrijskog ustava dvodomni sistem u Bosni bio je jedinstven: zakoni, o kojima se odlučivalo u donjem domu, morali su u gornjem, u kojem su ravnopravno bile zastupljene sve tri religije, biti potvrđeni. Time je bila isključena suprematija jedne grupe naroda nad drugom. Ivo Andrić je u svom romanu, za koji je dobio Nobelovu nagradu, mislio da je ovo bio način na koji je Bosna mogla u najkraćem vremenu da se kao lepotica vrati iz svoje orijentalne uspavanosti u Evropu.

Ta ravnopravnost je, u stvari, već jedan oblik sekularizacije.

Mislim da bi to bilo prejako rečeno, jer su religije imale mnoga prava. Muslimanima je, recimo, ostavljeno pravo šerijata. Religiozna ravnopravnost, taj austrijski trotrećinski sistem, funkcionisao je do 5. aprila 1992. godine, kada je američki ambasador tražio od tadašnjeg predsednika Bosne, Alije Izetbegovića, da proglasi Bosnu nezavisnom državom. Alija Izetbegović je to tada odbio, što je i istorijski zabeleženo, ukazujući na sporazum prema kojem se upravlja zemljom u ovom trotrećinskom sistemu. Ali, inicijativa Amerikanaca se realizuje, i 6. aprila 1992. počinje bratoubilački rat u Bosni, koji je doveo do Srebrenice. Baš juče je bio pomen žrtvama u Srebrenici, kao i pomen prethodno ubijenim civilima u srpskim selima. I tako se ide od jednog pomena do drugog, i ne može se izaći iz tog *circulus vitiosus*-a. Austrija je pokazala kako je islam mogao biti integrisan u srednjoevropski sistem; i to je funkcionisalo. Sada je pred Evropskom unijom zadatak za koji ona, mislim, nije sposobna, kao što je, na primer, integracija Turske. EU nema osećaj za različitost naroda. Uzmite, recimo, Nemačku, u kojoj živi već treća generacija muslimana, i to ne funkcioniše. Ili Francusku i konflikte i nasilje u predgrađima Pariza.

Da li su religiozno utemeljena društva prijemčiva za nacionalizam i nasilje?

Da, zato što se opasnost religioznog fundamentalizma nikada ne može isključiti. Tito je potisnuo religiju, ali je isto tako gledao da religije u Bosni ne istupaju sa svojim ekstremnim stanovištima.

I činjenica je da je postojalo mnogo mešovitih brakova, to je ranije bilo nemoguće – da Srbin oženi Muslimanku, ili jedan hrišćanin neku Muslimanku! Ali sekularizacija se ne sme podsticati nasiljem. Ona proizilazi sama od sebe, kada je osećanje pripadnosti jednoj religioznoj zajednici povezano i sa razumevanjem za druge religiozne zajednice. Kada to

postoji unutar porodičnih odnosa, onda otupelost svakog fundamentalnog mišljenja sledi sama po sebi.

Ja nemam baš lepo mišljenje o onom što se na tu temu priča u EU. Oni žele proklamovanjem i zakonskim članovima da proizvedu stanje multikulturalnosti. Ali, to se radi na drugi način. Posle Drugog svetskog rata Tito je bezobzirno postupio ukinuvši pravo šerijata, a muslimanske žene nisu smele da nose marame. To je bilo povezano sa političkim prosvećivanjem, ali i sa pritiskom, što uopšte nije bilo tako loše. Kada su onda prve Muslimanke, studentkinje, sedele kod mene na ispitima, lepe, bistre, inteligentne žene, pomislio sam: „Morale ste da sedite iza prozora sa rešetkama, isključene iz sveta, samo zato što religija tako nalaže."

Da li biste rekli za sebe da ste vernik?

Ja znam kako su se pojedine religije razvijale u istoriji kulture, znam kako su iz mitova nastajale religije i iz religija crkve. A crkve su institucije, koje stvaraju politiku i neguju gomilu simbola, talar monsinjora sa toliko i toliko dugmadi, evharistija i celibat, koji je nastao tek u 11. ili 12. veku, i mnogo toga drugog – to su simboli, dakle, samo jedna uobrazilja. I čitava legenda o Hristu je predivna, ali je, na kraju, ipak samo legenda, nastala iz nekoliko istorijskih, realnih stavki, koje su onda krenule. Ali, ipak ostaju pitanja: atomski fizičari i astronomi, recimo, objašnjavaju nam veliki prasak, ali ne i njegove uzroke. Mora da postoji, to je moj lični stav, jedna mnogo viša, snažnija sila, koju mi uopšte ne možemo pojmiti. Čovek jednostavno nije u stanju da pojmi božansko. Ali ne bih da upotrebim izraz „Boga".

DOMOVINA

Naišao sam danas na jedno lepo mesto u knjizi Danila Kiša *Čas anatomije*. Kiš tu citira srpsku publicistkinju i spisateljicu Isidoru Sekulić (1877-1958), koja piše: „Gde je ljudima zavičaj? Tamo gde drugi ljudi oko njih razumeju do kraja i do dna što oni kažu, do poslednjeg spoljnog i unutrašnjeg treptaja jezičkog razumeju šta je onima drago i šta ih boli." Da li bi ovo i za Vas bila domovina?

Lepo! Danilo Kiš je sa majčine strane bio crnogorski Srbin, njemu je, dakle, srpski bio maternji jezik, a otac mu je bio mađarski Jevrejin, koji je ubijen za vreme Drugog svetskog rata. Danilo Kiš je izazvao veliku pažnju, a bio je i jedan od zastupnika ideje Srednje Evrope. Postoji jedan njegov esej o Srednjoj Evropi. On misli na Srednju Evropu, ali pretežno kao Panoniju. To je centralni prostor Srednje Evrope, misao da je tu nekad bilo veliko more; i Krleža više voli da koristi izraz Panonija, kao ime za provinciju oko koje se formirala Srednja Evropa.

Panonija i Norik, dve provincije iz kojih se razvila Srednja Evropa: lepa je to misao. Danilo Kiš pripada srednjoevropskim piscima i po načinu na koji piše: buntovnički, dosledno; sa ostalim srednjoevropskim piscima povezuje ga i priznanje jednoj staroj kulturi. Imao je mnoge kontakte sa piscima na ovom prostoru, drugi su ga cenili; umro je relativno rano, ali ostao je u sećanju kao dobar pisac.

Da li ga cenite i kao pisca?

Naravno! Naravno! On se poigrao pripovetkom *Jedan dan Ivana Denisoviča* i napisao *Grobnicu za Borisa Davidoviča*; on je za mene zanimljiv i teorijski, jer u svoje tekstove umeće izraze i citate drugih pisaca, pre svega Borhesa. Prebacivali su mu da mu je tekst plagijat. Onda je došlo do žustre rasprave. Jedni su smatrali da kritičari to ne razumeju, jer je to postmodernistička poezija, a ona se zasniva i na citatima.

Da li i za Vas „domovina" znači ovo što sam Vam upravo pročitao?

Lepo je to prikazala Isidora Sekulić, inače jedna izvanredna esejistkinja, koja je napisala mnogo dobrih stvari, ali domovina se može definisati na toliko različitih načina, da se ne mora prihvatiti samo ovakav prikaz domovine.

A kako biste Vi definisali domovinu? Ili za Vas pojam domovine nije važan?

U jednom romanu nemačke klasike piše: „Domovina je mir." Tamo gde je čovek pronašao svoj mir, to je domovina. Pojam i predstava domovine su ovde na Balkanu vrlo aktuelni, jer tu je postojala masovna emigracija, dijaspora. Jedna trećina Srba živi u drugim zemljama. Oni često imaju veoma izraženu nacionalnu svest, oni zemlju podupiru idejno i finansijski, članovi su udruženja i saveza. Za njih je, naravno, pojam „domovine" uvek aktuelan: naša zemlja, „unser Land". Mi smo tamo i tamo, ali ovo je naša zemlja, ovde su naši koreni, ovde su svi elementi koji čine naš identitet. A taj identitet je nacionalna pripadnost, i vera, i jezik. Kada ovi ljudi kao pripadnici jedne male zemlje dođu u tuđinu, onda neizbežno počinje izvesni proces asimilacije. Oni moraju da prihvate i drugi mentalitet, počinju da misle drugačije, da se ponašaju drugačije, drugačije da osećaju, da imaju drugačiji odnos prema institucijama kao, recimo, prema crkvi, jer je crkva važno obeležje identiteta. Jezik se često zaboravlja, ali crkva i verska pripadnost još nastavljaju da deluju do druge, treće generacije. Tu je uvek prisutna čežnja za zemljom. Bilo je dirljivo kada su gastarbajteri dolazili ovamo za praznike. Oni su morali da budu tu za praznike, sa porodicom, u zemlji, u matici. Mnogi su ovde sazidali kuće da imaju kad se vrate. Čuo sam, to se smanjilo, oni se integrišu i uzimaju državljanstvo zemalja u kojima sada žive. Prilike i nisu baš tako primamljive da bi se vratili. Ali ta povezanost je još uvek veoma jaka. Gledam onda i prognane sa Kosova kako pod zaštitom zapadnih trupa iskopavaju kosti svojih predaka i prenose ih ovamo.

U nemačkoj književnosti postoji patriotska poezija. Ona pod domovinom podrazumeva „grudu i tle". Ali nije se to sretno završilo, nacisti su od toga napravili poeziju krvi i tla (*Blut-und-Boden-Dichtung*). Domovina je bila izvorište.

Osećate li da sa Insbrukom i Beogradom imate dve domovine?

Da, svakako! Imao sam tu sreću da „posedujem" dve zemlje, Austriju i Jugoslaviju. Austrija za mene nije bila potpuno tuđa zemlja, jer je jedan deo prošlosti moje porodice povezan sa starom Austrijom. Jedan deo istorije Austrije, koju mnogi ne poznaju, jeste istorija Vojne krajine, tog prostora. Uvek sam gledao Austriju kao svoju zemlju, i uvek sam gledao Jugoslaviju kao svoju zemlju. Jedan deo moje porodice ima hrvatsko poreklo, moja žena je bila katolkinja. Ja, u stvari, nikada nisam bio povezan isključivo sa Srbijom. Tek kada se Jugoslavija raspala, našao sam se u toj situaciji. Upustio sam se u diskusije. Danas uviđam da je to bila ludost, jer nikoga nisam mogao da ubedim u ono što sam govorio.

Početkom devedesetih?

Da. Niti je to išta sprečilo, niti mi je šta donelo – samo nevolje: telefonske pozive noću, pretnje smrću, veoma gorko je to bilo. Jedan deo mojih predaka bili su krajiški oficiri carske vojske nekoliko generacija, i uvek sam osećao da sam u srodstvu sa Austrijom, mi smo imali rodbinu u svim tim zemljama. U jednoj od diskusija takođe sam rekao: „Nemojte mi zameriti, ali imam osećaj da sam za ovim stolom jedini pravi Austrijanac." A i ovo je bila glupost, reći tako.

I mnogi Austrijanci imaju korene na Balkanu. Veoma sam se iznenadio kada sam u Beču čuo direktora Diplomatske akademije, ambasadora Misonga, kako dobro govori srpskohrvatski. Tada se još zvao „srpskohrvatski". A u Beogradu, ovde, na ovoj terasi, gde sada mi sedimo, sedeo je i on, i pričao mi kako je to kod njega bilo: roditelji Austrijanci, otac novinar dnevnih novina *Reichspost*, koji je morao da pobegne 1938. sa ženom i dvoje dece, jer je objavio članak protiv Hitlera. Imali su poznanike u Jugoslaviji i oni su im ovde, u Futogu, dali na raspolaganje jednu kuću, i on je tu išao u školu do 1941, kada su ponovo morali da beže. Misong je imao mnogo razumevanja za mene, jer je bio u sličnoj situaciji. U Futog su 1941. umarširali Mađari, i porodica se onda preko Bugarske, bog zna gde, spasila. I mnogi Srbi su morali da beže. Deca su to gledala, a onda im je otac rekao: „Vidite! Kao što ovi sada beže, tako će jednom bežati i oni, koji ih sada proteruju." Bile su to proročanske reči, jer kasnije su odavde proterivani Nemci. To su ljudi koji razumeju, koji znaju da razumeju.

Javno sam istupao i govorio šta mislim, a bilo je i situacija kada sam zaista izgubio kontrolu. Početkom 1993. pozvali su me u jednu emisiju na nemačkoj televiziji, ali to je, u stvari, bio jedan novinarski linč, u kojem je od samog početka bilo jasno da je voditelj šurovao sa ostalim gostima. To nije bila diskusija, tu se bacalo drvlje i kamenje, i stvaralo se i stvorilo se mišljanje da mora biti onako kako treba da bude.

Sredinom devedesetih još jednom ste gostovali u televizijskoj emisiji, to je bilo na austrijskoj televiziji.

To je bilo na austrijskoj televiziji, sa tadašnjim ministrom odbrane Faslabendom, koji je u potpunosti konsekventno zastupao liniju ministra spoljnih poslova Moka. Bio je tu još i jedan stručnjak za jugoistočnu Evropu iz Nemačke, koji je – kako da kažem – govorio po želji. Oni su, u stvari, dobili naloge sa nemačke strane i pisali izveštaje upravo onako kako su nalogodavci to hteli da čuju. Zatim, tu je bio i urednik jednih salcburških novina, ako se dobro sećam, koji je, naravno, bio sasvim na strani tadašnjeg režima. A onda još i Volfgang Petrič iz socijaldemokrata, bivši sekretar Krajskog i kasnije ambasador, jedan vrlo pametan čovek. Krajski je polagao veliku vrednost na odnose sa Jugoslavijom i negovao ih. Petrič je bio ambasador i u Beogradu, i sa njim je atmosfera postala mnogo bolja.

U redu, učestvovao sam u ovim javnim diskusijama, jer sam ranije smatrao da se jedan univerzitetski profesor mora izložiti svakoj diskusiji.

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI / NAUKA O KULTURI

Pomenuli ste prelazak sa pojma *delo* na pojam *teksta* u teoriji književnosti. Danas sve više vidimo prelazak sa pojma *teksta* na pojam *kulture*, dakle, jedno kretanje od teorije književnosti ka teoriji kulture.

Tačno! Put ka teoriji kulture, koji je proizašao iz postmodernističkog mišljenja, komparatistika je već prošla, i to je njena velika prednost. To ćete pronaći u francuskoj komparatistici odmah nakon Drugog svetskog rata, jer ona vidi književnost kao delo kulture, u kojem se susreću različite kulture; a komparatistika treba da istraži susret ovih kultura. Tu se, dakle, radi o pitanju interkulturalnosti. Međutim, to izlazi daleko izvan okvira nauka koje se bave tekstom, i otvara polja *gender-teorije*.

To onda, u stvari, znači, da u centru uopšte nije toliko književno delo, nego kultura (ili kulturni kontakt), čiji je deo književnost.

Egzaktno! Tu se može istraživati i susret kultura u piscu: sa kojim kulturama je došao u dodir? Šta je vaspitanjem postao? Kako je iskovao svoj identitet? Čime je delo izraz njegovog vremena? Izraz okoline kojoj pripada? A sve ovo se nalazi u književnom delu i u naknadnom delovanju dela kao naknadnog delovanja kulturnog potencijala.

Mnogi teoretičari književnosti konstatovali bi ovde, zapravo, krizu komparatistike. Mislim na Renea Veleka, koji je artikulisao zamerku da komparatistika na taj način gubi iz vida umetničko delo u hermeneutičkom smislu.

Tako je! Rene Velek je bio veliki prijatelj insbruške komparatistike, i počasni gost na Kongresu 1979. Velek je pričao o krizi komparatistike, to se zna, i time oponirao protiv francuske škole komparatistike. Imao je jedno sasvim jasno hermeneutičko stanovište, kada u svojoj *Theory of literature* pravi razliku između "external" i "internal approachements" u književnosti, unutrašnjih i spoljašnjih pristupa književnosti, književnom delu. Ali sa ovom kritikom komparatistike danas se više niko ne bi složio. Ja sam sa tim imao manje problema, jer sam marksistički školovan: po Marksu postoji baza, koja se određuje putem proizvodnih snaga i odnosa, i nadgradnja, kultura. Uzimanje u obzir onoga što se u samom delu ne može naći, nije nepoznata stvar. I marksistički pojam kulture vrlo usko povezuje delo sa uslovima u kojima je nastalo – nauka o književnosti kao nauka o kulturi tu, dakle, nije problem. Pri čemu je stvar, naravno, komplikovanija nego ono što je marksizam označio kao „odražavanje". To su videli postmoderna, Rolan Bart i tartuska škola: čovek je biće koje proizvodi kulturu. I sve što on stvara znak je kulture. Književno delo je znak kulture, svaka građevina je znak kulture, ali i način na koji čovek živi je znak kulture. I to je ono na šta takođe moramo da polažemo vrednost, da shvatimo komparatistiku kao teoriju kulture, kao nauku o kulturi.

Postmoderna je svakako dovela do kulturnog relativizma, koji verovatno ima i svoje tamnije strane. Kada se kaže da se svaka kultura može razumeti samo u svojoj ličnoj osobenosti, i da nemamo pravo suditi o njoj, onda to može otići tako daleko da se sve

počne tolerisati sa izgovorom da se nema pravo zadirati u druge kulture. Kako pronaći razuman put između kulturnog relativizma i hegemonijalnog stremljenja?

Upravo tu bi mogla da se aktivira komparatistka, koja se bavi baš ovom problematikom. U tom smislu komparatistika može biti čak nauka-vodilja. Jedan moderan univerzitet morao bi komparatistiku, kao nauku o svetskoj književnosti, shvatiti kao vodeću disciplinu u oblastima duhovnih nauka. U praksi to, nažalost, izgleda drugačije, baš u Insbruku, gde je, na moju žalost, u prvom planu ekonomija, i gde su kursevi za knjigovođe važniji od komparatistike. To su stranputice menadžerskog razmišljanja, koje su uvideli i u Americi posle 1945, gde su humanističke nauke potpuno bile zanemarene. Prilično kasno su u Americi shvatili da se prirodne nauke ne mogu razvijati bez unapređenja duhovnih nauka. Ako se duhovne nauke ne unapređuju, brzo se stiže u ćorsokak, koji vodi osiromašenju i neznanju. Na sreću, ponekad u duhovnim naukama imamo velike mislioce i velike pisce, kod kojih se onda vidi koliko bismo bili siromašni bez književnosti i teorija književnosti.

Da li je Vas lično, veoma pogodilo što je uporedna teorija književnosti u Insbruku, uprkos sve većem broju studenata, ponovo dovedena u pitanje kao studijski predmet?

Ne, ne, Martine. Mene lično, to nije veoma pogodilo, mene je to teško pogodilo, jer to je ipak jedan deo mog života, zaboga! Mogao sam se baviti ekonomijom, i odlično zarađivati, pa nisam toliko nevešt. Ali ja sam deo svog života uložio u ovih dvadeset godina, samo zato što je to bilo u Austriji, samo zato što sam u Austriji uvek video tu velesilu duha, video sam bogatu prošlost i tradiciju te zemlje. Mene je to pogodilo; ipak, postoji odgovornost prema ovim ljudima, koji su to studirali, ovim mladim ljudima, koji su se odlučili da rade na ovoj katedri. U glavi je uvek samo ekonomija, ekonomija, ekonomija, ekonomija – i ljudi misle: „Svašta! Šta će nam predmet gde ćemo se baviti afričkom književnošću!?" Tužno je to.

I ja mislim da je to tužno, i to je upravo za Austriju, jednu tako bogatu zemlju, dokaz siromaštva. Ali, ipak se pitam, šta bih odgovorio jednom krajnje proračunatom menadžeru, kojem su potrebni ljudi sa dobrim obrazovanjem iz matematike i ekonomije, kada bi me upitao: „Šta će nam studije afričke književnosti?" Kako biste mu Vi odgovorili na to pitanje?

Jednim primerom. Naveo bih mu slučaj našeg komparatiste iz Insbruka koji je dospeo u jednu veliku banku, jer joj je bio potreban neko sposoban za prezentaciju i uspostavljanje i negovanje kontakata sa veoma bogatim klijentima. Za ovo je važno upravo opšte obrazovanje. U Danskoj se na studijama ekonomije i humanističkih nauka kombinuju književnost i ekonomija. Zato ćete u komparatistici uvek naći teologe, medicinare, hemičare. Kad se samo setim svog sina, koji je geodetski inženjer: njegove studije sastojale su se iz matematike 1, matematike 2, matematike 3, teorije geodezije i tako dalje. On je onda pored svojih studija, na primer, veoma intenzivno čitao Kafku. Zašto Kafku? Jer ga je toliko okupirala ta usađenost u jedan svet spram kojeg se osećaš bespomoćnim. Obrazovanje iz ekonomskih ili prirodnih nauka ili medicine ne može dati ništa ako se uz to ne neguje i jedno obrazovanje iz duhovnih nauka.

Da li kulturna obrazovanost čini ljude boljim ljudima? U etičkom smislu?

Ubeđen sam u to, jer književnost saopštava toliko toga. Kada čitate jedno književno delo, saznajete mnogo stvari. To je pedagoška vrednost dela. Ali, pored toga, imate i moralne i etičke vrednosti koje možete izvući iz književnog dela kao spoznaju: ovo je dobro, ovo je bilo dobro, ovo je loše, i tako dalje.

Sve dok se umjetnost odriče toga da bude spoznaja i time se odvaja od prakse, društvena je praksa tolerira kao uživanje.

(Maks Horkhajmer/ Teodor V. Adorno: *Dijalektika prosvjetiteljstva*, prevod Nadežda Čačinović-Puhovski, Veselin Masleša – Svjetlost, Sarajevo, 1989, str. 45)

Ali, Hana Arent je jednom prilikom rekla da su i nacionalsocijalisti često bili obrazovani ljudi.

Da, u ovim strašnim totalitarnim aparatima često imate i ljude sa akademskim obrazovanjem. Ali, oni nisu stvarno razumeli kulturu, nisu je prihvatili.

Građanin čiji se život dijeli na posao i privatni život, čiji se privatni život dijeli na reprezentiranje i intimnost, a intimnost na mrgodnu bračnu zajednicu i gorku utjehu da je sasvim sam, da se razišao sa sobom i sa drugima, virtuelno već je nacist, koji je ujedno i oduševljen i psuje (...). Umjetnost je kao odvojeno područje oduvijek bila moguća samo kao građanska umjetnost. (...) Princip idealističke estetike, svrhovitost bez svrhe, jest izokrenuta ona shema, kojoj društveno pripada građanska umjetnost: besvrhovitost za ciljeve, koje deklarira tržište. (...) Ono što bismo mogli nazvati uporabnom vrijednošću u prihvaćanju kulturnih dobara nadomješta se razmjenbenom vrijednošću, na mjesto užitka dolazi ono prisustvovati i znati za to, dobitak prestiža stupa na mjesto poznavanja.

(Maks Horkhajmer/ Teodor V. Adorno: *Dijalektika provjetiteljstva*, str. 160)

Šta je važno, da obrazovanje ne ostane samo površno, da ne ostane samo ukras, nego da zaista postane deo ličnosti?

Ponovo se vraćam na primer koji sam osetio i koji me lično toliko prožima. To je primer Nemačke i nemačke kulture, te izvanredne kulture. Ta kultura je u jednom trenutku potpuno zakazala. Zar ne?

U jednoj zemlji sa visoko razvijenom kulturom pojavio se, ništa manje, nego nacionalsocijalizam.

U baroku je Španija bila vrhunac kulture, u prosvetiteljstvu Francuska, u klasici Nemačka sa vajmarskom klasikom. Kako se moglo desiti da je ta kultura onda toliko zakazala, da je bilo moguće poubijati milione ljudi, samo zato što su pripadali drugoj „rasi"? Mislim da to ima veze i sa romantizmom, koji, u stvari, predstavlja korak unazad u razvoju čovečanstva, ljudske kulture. Romantizam forsira nacionalnu misao, koja kasnije i počinje

da deluje. Gete nije bio naklonjen romantičarima. Ali ta romantičarska misao naknadno je delovala i nesumnjivo je kriva za razvoj nacionalizma i nacionalsocijalizma. Ali, uz to, naravno, mora da postoji još nešto, da bi se mogao objasniti uspon Hitlera: ekonomska situacija i činjenica da su pod Hitlerom mnogi ponovo dobijali posao, harizmatična ličnost vođe, Versajski sporazumi, zbog kojih se Nemačka osećala posramljenom i tako dalje. Nemci su bili najdublje povređeni u svom nacionalnom osećanju, jer su im bili oduzeti veliki delovi Carstva, neki sa pravom, neki možda nepravedno.

RELIGIJA / JEZIK / NACIJA / NACIONALIZAM

Koliko je važno poreklo naučnika za njegov naučni rad? Ponekad stičem utisak da su naučnici iz istočnog bloka, odnosno, nekadašnjeg istočnog bloka ili iz Jugoslavije ponekad otvoreniji prema kulturno-teorijskim pitanjima nego naučnici iz zapadnih zemalja, jer su naučnici istočnog bloka morali mnogo snažnije da reflektuju sopstvenu situaciju, dok su naučnici na Zapadu bili u privilegovanijoj poziciji i veoma često su se akademskim pitanjima bavili u kuli od slonove kosti.

O tome sam veoma često razmišljao. Kao stipendista Humboltove fondacije, često sam razmišljao o atomskom fizičaru Hajzenbergu, koji je tada bio predsednik Humbolt fondacije i za vreme Hitlera bio saradnik u programu nuklearnog naoružanja. I kroz glavu su mi prošli slučajevi gde su atomski fizičari iz čistog idealizma prodali svoja znanja kako bi obe sile posedovale oružje strahovite razorne moći i kako bi se time obezbedila ravnoteža. Postalo je jasno da naučna znanja ne smeju da se stavljaju na raspolaganje moćnicima, ako postoji opasnost da ih oni zloupotrebe. To bi bila odgovornost naučnika.

Ali i duhovne nauke imaju odgovornost: poznata Vam je deklaracija *Getingenske sedmorke* iz 19. veka, koja je potpisala proglas protiv apsolutizma kraljeva. Duhovne nauke su odgovorne za to kako će izgledati upotreba moći. Ta odgovornost ne sme da dozvoli da se zloupotrebi ona moć koja nastaje kroz nauku. Mi smo ovde u Beogradu imali problem na Akademiji nauka sa Miloševićem, koji je vodio lošu politiku, i napisali smo deklaraciju prema kojoj je on trebalo da podnese ostavku. Od njega je samo stigao odgovor da se to Akademije uopšte ne tiče. Intelektualci moraju da zauzmu stav kada se radi o odlučujućim pitanjima u istoriji sopstvenog naroda, sopstvene zemlje. I onaj čuveni *Memorandum* iz 1986. bio je takođe pokušaj da se, u trenutku krize u Jugoslaviji, zauzme stav. U inostranstvu je to uzeto kao dobrodošao povod da se Akademiji prebaci za nacionalizam. Ali, u stvarnosti, niko nije ni čitao ovaj memorandum.

Taj *Memorandum* ste i Vi potpisali?

Ne, ne. To čak nije bio ni službeni dokument. Njega je sačinila jedna mala, takoreći, polulegalna grupa, a tekst se nikada nije ni našao pred plenumom Akademije, koja bi o tome morala da glasa. Bio je to jedan koncept koji je publikovan od strane vlasti u akciji „noć i magla".

Akademija je osnovana 1842, najpre kao naučno društvo. Beograd je tek 1830. postao glavni grad države, i odmah se počelo investirati u obrazovne institucije, recimo u licej, iz

kojeg se kasnije razvio fakultet, u muzej, čitaonicu i, između ostalog, u jedno naučno društvo, koje se osamdesetih godina 19. veka preobrazilo u Akademiju. Akademija je ovde imala sasvim drugačiju poziciju nego, na primer, u Austriji. Kada sam u Beču prvi put išao na sednicu Akademije, upitao sam ispred katedrale svetog Stefana jednog prolaznika gde se nalazi Akademija nauka. Nije imao pojma, a nije ni sledeći prolaznik. Trećem prolazniku sam rekao da je ona na Trgu Ignaca Zajpela. On mi reče: „Nije mi poznato. Ali zar to ne bi mogao da bude Jezuitski trg? Da, ima tamo jedna velika zgrada." Međutim, za male narode – to važi za Mađare, to ovde važi za Srbe, kao i za Hrvate – osnivanje Akademije bio je uvek i jedan oblik podrške nacionalnom identitetu. Austrijska Akademija baš i nema ovo značenje institucije nacionalnog identiteta. U Srbiji je Akademija, pored pravoslavne crkve, jedna takva institucija.

Takođe je zanimljivo da u srpskoj Akademiji svoj zavičaj nema samo nauka, nego i umetnost.

Da, jer se očekuje da se ona zauzme i za razvoj umetnosti, kao što treba da se zauzme i za ostale događaje u društvu. Tako su i izbori u samoj Akademiji uvek u centru interesovanja. U Austriji je potpuno nezanimljivo ko će biti član Akademije. Ovde je to, pak, stvar prestiža, ne samo u naučnom svetu. Uvek kada počne izborni proces, u novinama počnu izveštavanja. Ja sam u Beču samo kooptirani član komisije za nauku o književnosti, nisam redovni.

Juče smo posetili veliki Hram svetog Save, koji nije završen.

On je sagrađen na mestu na kojem su Turci spalili mošti svetog Save, koje su prethodno oteli iz jednog manastira. Sveti Sava je najmlađi sin Stefana Nemanje, prvog vladara i kralja iz dinastije Nemanjića, krunisanog od strane pape, pod čijom se vlašću počela kristalizovati srpska država u srednjem veku. U crkvi ste videli belog dvoglavog orla, simbol Nemanjića. Ovaj hram je veoma mnogo koštao, ali je finansiran isključivo dobrovoljnim prilozima. Za vreme Tita mnogo su donirali Srbi iz dijaspore. Zvona su, inače, izlivena u jednoj tirolskoj livnici, u porodičnoj radionici sa dugom tradicijom.

Sveti Sava se potpuno okrenuo duhovnom životu i postao monah na Hilandaru, a posle povratka sa Hilandara osnovao je autokefalnu srpsku crkvu. U pravoslavlju su se pojedine nacionalne crkve osnivale uz pristanak Vizantije i zbog toga su to bratske crkve, ali su i pored toga autokefalne, zbog čega su bile značajne za izgradnju nacionalnog identiteta. Autokefalnost je, takođe, deo nacionalnog identiteta. Sveti Sava je onda bio prvi episkop, odnosno, patrijarh srpske crkve, i time je razdvajanje od Vizantije bilo jasno. Za vreme Turaka patrijarh nije imao nikakav uticaj, ali je ostao *caput nationis*, poglavar crkve.

Car Habzburške monarhije pozvao je srpskog patrijarha da zajedno sa članovima crkve dođe na teritoriju Austrije. Bio je to jedan simboličan gest, čime je crkva dobila istaknuto mesto u politici, kakvo, inače, u Austriji nikada nije imala.

Pošto je autokefalnost sastavni deo nacionalnog identiteta, i Makedonija je posle sticanja nacionalne nezavisnosti težila vlastitoj autokefalnoj crkvi. I ona postoji, priznale su je Moskva i grčka crkva, ali ne i srpska. Vladika makedonske crkve – jedna tako mala zemlja nema mnogo vladika – priznao je srpsku crkvu, što je u poslednje vreme dalo povod za

veliku pobunu. On je zbog toga neko vreme proveo u zatvoru u Makedoniji. I Crnogorci su se sada odvojili i pored mitropolita u Crnoj Gori, koji u potpunosti priznaje Srpsku pravoslavnu crkvu, oni su paralelno izabrali i mitropolita crnogorske pravoslavne crkve, dakle, osnovali autokefalnu crnogorsku crkvu. Ali ona izvan Crne Gore još nije priznata. Ove unutrašnje razmirice između crkvi karakteristične su za čitav prostor ovde.

Odnos između pravoslavne i rimokatoličke crkve takođe je pun konflikata. Razlika po sebi nije tako velika, ali sa stanovišta crkvene dogme je suštinska. Tačno uzevši, razlika je jedino u pristupu Svetom trojstvu i dogmi oko bezgrešnog začeća, koju pravoslavna crkva odbacuje. I krste se drugačije, ali to je čisto spoljašnja razlika. Pravi razlog konflikta leži u ogromnoj borbi za moć između Rima i Vizantije, koja je kulminirala 1056. godine, kada su se crkve razdvojile i od tada uvek iznova žestoko zabukti. A Srbi su se nalazili na granici između katoličanstva i Vizantije. *Cuius regio, eius religio* (čija je zemlja, njegova je i religija) – kada je kralja krunisao papa, čitava zemlja je bila katolička, a kada su kruna i priznanje stizali iz Vizantije, svi su bili pravoslavni. Poslednje krunisanje sprovela je Vizantija, i od tada je Srbija pravoslavna zemlja, a pravoslavna vera važan sastavni deo nacionalnog identiteta.

Na ovom prostoru je veza između religije i nacionalnosti mnogo snažnija.

Mnogo, mnogo snažnija. I za nas u mešovitim porodicama to je veoma teško. Pored građanskog venčanja, za nas je crkveno venčanje uvek bilo veliki problem. Kada se to obavi u jednoj crkvi, onda si u svađi sa drugom, a isto je i sa krštenjem dece. I do danas je to veliki problem. Velika nesreća Srba u Hrvatskoj bila je pripadnost crkvi, jer to je bila jedina razlika. Jezik je isti.

Titovo vreme nije moglo to da promeni?

Jeste. Jeste. Ali Tito nije mogao da potisne sećanje na umešanost katoličke crkve u zločine Pavelićevog ustaškog režima za vreme Drugog svetskog rata. Ovaj režim je, pre svega u Jasenovačkom logoru, usmrtio stotine hiljada Srba i Jevreja – a katolički kler je delom bio umešan u to.

Jedna od malog broja zemalja koju papa Jovan Pavle nikada nije posetio, bila je Srbija, i protivljenje pravoslavne crkve toj poseti bilo je veliko. Austrijski ambasador, a ambasada se veoma zauzela za papinu posetu, pitao me je tada šta bi trebalo uraditi da bi se realizovala papina poseta Beogradu. Rekao sam mu: „Dragi gospodine ambasadore, papin put do Beograda vodi preko Jasenovca." Papa bi trebalo da pokaže neki gest pokajanja u Jasenovcu, ali Vatikan je to do sada izbegavao. Papa je bio, mislim, dva puta u Hrvatskoj, ali ne i u Jasenovcu.

Pavelić je imao blagoslov Katoličke crkve, a to je ovde još uvek otvorena rana. Ja sam se krstio u Pravoslavnoj crkvi, moja žena je držala katoličke običaje, jedna moja baka takođe je bila katolikinja – a povrh svega toga, uvek nas je opterećivalo i ono političko, koje je sa tim povezano.

U Beogradu postoji još mnogo drugih pravoslavnih crkvi, recimo, crkva Svetog Marka kod skupštine, koja je izgrađena između dva rata i izgledom je najsličnija manastiru Gračanica na Kosovu. Nažalost, dve crkve koje su bile na ovom mestu, stara crkva Svetog

Marka i jedna ruska pravoslavna crkva, porušene su. U Srbiji je posle Oktobarske revolucije živelo mnogo ruskih emigranata. U staroj crkvi Svetog Marka, posle ubistva kralja 1903. i užasnog masakra, kada je likvidirana dinastija Obrenović – ubijeni su sabljama i bačeni kroz prozor – pokopana su tela ubijenih.

Najvažnija crkva za istoriju srpske države nalazi se preko puta austrijske ambasade, u blizini Kalemegdana. To je Saborna crkva, sagrađena 1839, u koju su iz Beča prenete mošti Vuka Karadžića, a tamo je sahranjen i Dositej Obradović. Ukoso je austrijska ambasada, a tačno naspram je patrijaršija. Patrijarh i austrijska ambasada uvek su bili odlični susedi. Prethodnik sadašnjeg ambasadora na rastanku je od patrijarha dobio Orden svetog Save, najviše crkveno odlikovanje.

Austrijanci su 1690. ponudili patrijarhu egzil u Sremskim Karlovcima, jednom predivnom mestu kraj Novog Sada, gde je imao svoje sedište do 1918. i jurisdikciju nad svim pravoslavcima u austrijskoj carskoj državi. Najpre je tamo živeo pod šatorom, a onda u jednoj kućici od blata. I kako su onda Srbi pod Austrijancima dolazili do blagostanja, tako je i on ubrzo imao prelepu palatu. Kada se Austrougarska podelila, on je više bio nadležan za mađarsku polovinu Carstva, dok je za austrijsku polovinu sedište pravoslavnog patrijarha bilo u Lavovu. Od 1918. patrijarh ima rezidenciju u Peći, to je prvobitno sedište patrijarha na području Kosova. Sadašnji patrijarh je jedan stari gospodin, preko 90 godina. Mnogo se diskutuje oko njegovog naslednika, pri čemu se „sokolovi" bore sa „golubovima". Sokolovi su odgajani u Grčkoj na pravoslavnim visokim školama, među golubovima je jedan episkop, koji je dugo živeo u Nemačkoj.

Nacionalna pripadnost je za identitet jednog čoveka osnovna. Gubi li na snazi ovaj koncept na početku 21. veka?

Treba napraviti razliku između malih i velikih naroda, jer kod malih naroda nacionalizam igra važniju ulogu nego kod velikih. Nemac ili Englez uopšte ne moraju mnogo da razmišljaju o svojoj nacionalnoj pripadnosti. Ali, kod malih naroda, koji žive na ovom prostoru, nacionalna pripadnost je važan sastavni deo identiteta i egzistencije. Zbog toga ovde imate toliko izražen problem renegata. Za vreme Turaka je držanje za hrišćanstvo bilo moralni zakon, a prelazak u islam, koji je bio primamljiv, interpretiran je kao izdaja porodice i naroda, dakle, kao izdaja nacionalne pripadnosti. Zato se diskusija renegatstva nalazi i u književnosti, Andrić je o tome napisao roman. Malim narodima se ne sme zameriti što pojedinci ovde misle nacionalno, jer to je deo svesti njegovog identiteta. A „nacionalno" se ne sme mešati sa „nacionalističkim"! „Nacionalno misliti" ne znači nemati razumevanja i obzira prema drugima.

I jezik je veoma važan za nacionalni identitet. Kako posmatrate trenutne napore da se napravi jasna granica između srpskog, hrvatskog i bosanskog jezika? Spolja posmatrano to se u najmanju ruku interpretira kao jedna vrsta nazadovanja.

Nije samo jezik element nacionalne pripadnosti, nego i pismo, dakle, u Srbiji je to ćirilično pismo, koje latinica ponovo počinje da potiskuje. Hrvati u Austriji zahtevali su još pre 1990. da se na Bečkom univerzitetu ne izučava srpskohrvatski jezik i književnost, ne-

go odvojeno srpski i hrvatski jezik i književnost. Ovaj zahtev bio je odbačen. Strogo uzevši, to je jedan jezik sa dva pisma.

To znači da u pokušaju razdvajanja ta dva jezika ima nečeg nacionalističkog?

Nesumnjivo. Nijedan uvaženi filolog ne može da tvrdi da su to različiti jezici. Razdvajanje mnogo toga komplikuje i ima mnogo mana. Ranije su se dela pisaca mogla izdavati u Zagrebu ili u Beogradu, u Zagrebu su štampana latiničnim pismom, u Beogradu ćiriličnim. A sada se svim sredstvima pokušava da se ti jezici učine različitim, i jezici postaju veštački konstrukt. To smeta i pri čitanju.

Volfgang Petrič je u novembru 2005. izrazio nadu u pogledu Bosne: „Tri naroda Bosne ujedinjuje jedna misao, a ona se zove Evropa." Smatrate li da je ovo odgovarajuća formulacija?

To je poslednja mogućnost, koja bi mogla da poveže tri entiteta. Bosna i Hercegovina je veliki problem, a postao je još veći poslednjih godina. Bosna je bila hrišćanska zemlja, a za vreme bosanskih kraljeva i jedinstvena zemlja. Za vreme Turaka došlo je do podele među stanovništvom, pošto su mnogi prešli u islam. U Srbiji to nije bio slučaj. Do prelaska u drugu veru dolazilo je obično iz ekonomskih razloga, jer su tako feudalni zemljoposednici mogli spasiti svoj imetak. Bosanski muslimani su pod Turcima dolazili i do visokih pozicija u turskoj državi, setite se Mehmed paše Sokolovića. Mnogo dece iz hrišćanskih porodica odvođeno je u Konstantinopolj i tamo su odgajana kao Muslimani: to su janičari, često, mnogo veći muslimanski fanatici od samih Muslimana. Renegati su često izrazito plahi u svojoj veri.

Mehmed Sokolović, koji je postao veliki vezir turskog carstva, nije zaboravio svoj zavičaj. I on je kao dete odveden u Konstantinopolj i kasnije je ponovo dozvolio srpskoj crkvi da deluje. Svog rođenog brata proglasio je patrijarhom i izgradio most u Višegradu, most preko Drine. To je istorija ove zemlje, suprotnosti su obeležile ovu zemlju tokom čitave njene istorije.

Hoće li Bosna u budućnosti postati država sposobna za život?

Ne! Nemoguće! I uz najbolju volju, Bosna nikada neće moći biti jedinstvena država. Jedan deo države je Republika Srpska, koja predstavlja državu u državi – posledicu Dejtonskog sporazuma. I sada se pokušava, da se u evropskom okviru izgradi centralna moć, kako bi se polako ukinula Republika Srpska. A ona se silovito brani i želi pravo na sopstveni referendum, koji joj se, međutim, zabranjuje. I tako se konopac nadvlači čas tamo, čas amo. Na dan sećanja na žrtve Srebrenice, Srbi iz Republike Srpske nisu došli, a ovi opet nisu došli na dan sećanja na stradale Srbe. Antagonizam je nesavladiv.

Treba li Kosovo da bude nezavisno? I kako da preživi ova država sa tako slabom ekonomskom osnovom?

Ono praktično i nema nikakvu ekonomsku osnovu i moraće se održavati u životu. Kosovo je u Jugoslaviji moglo da preživi samo zahvaljujući donacijama iz drugih republika, pre svega iz Srbije, ali nikada nije došlo do razvoja industrije. Ipak, naročito komplikovan i težak je problem Bosne, gde fundamentalistički orijentisani Muslimani imaju jak uticaj.

Osnivač države i šef partije Muslimana, Alija Izetbegović, bio je izričiti fundamentalista. Ali Bosna nikada u potpunosti neće moći da bude islamska država. Islamski deo je opstajao kao provincija za sebe unutar dvojne monarhije, funkcionisao je po uzoru austrijskog modela i u Jugoslaviji, sve dok je u njoj postojala centralna moć sa Titom na čelu. Već posle Titove smrti u Bosni su izbili konflikti. Hrvati danas sve više i više napuštaju Bosnu, tako da najveći deo Bosne postaje potpuno bošnjački. I bosanski Srbi su često ekstremno nacionalistički nastrojeni. Neće iz toga mnogo izaći.

ODGOVORNOST I STRAST UNIVERZITETSKOG NASTAVNIKA

Kada smo govorili o Vašim medijskim nastupanjima devedesetih godina, palo mi je na pamet da ste svoje studente upozoravali na „tri p": pres, politiku i poeziju.

Tačno! Naučnik ne treba da se pojavljuje u štampi, niti sam da piše. Jer, ako je teoretičar književnosti i sudi o književnosti, onda bi morao da piše bolje od svakog drugog. U istoriji književnosti postoji kategorija profesorskog romana. Ti romani su retko uspešni, ali veoma poučni. I u štampi bi se trebalo javiti za reč samo onda kada se postave pitanja vezana za neposrednu oblast nauke kojom se bavi. A politika? Veoma je rasprostranjena pojava da univerzitetski profesori zadiru i u politiku, i onda postaju poslanici, pa i ministri. Ali, na kraju, oni ili nisu dobri političari ili nisu dobri profesori.

Zar visoka specijalizovanost ne vodi do toga da se naučnici kreću u velikim visinama i da potpuno gube odnos sa potrebama društva?

Naravno da ne! Ali kada u politici dođe do odlučujućih trenutaka, onda bi oni trebalo da se jave za reč i u politici. A u dnevnu politiku ne bi trebalo da se upliću.

Gde, u Vašim očima, leži društvena odgovornost jednog univerzitetskog profesora koji se bavi duhovnim naukama?

On je odgovoran pred studentima, odgovoran je za sve što čini i radi. U profesorsko zvanje spada i *professere* – ispovedanje. Studentu je profesor uvek dužan da kaže i da odgovori, u svim oblastima. Ja sam onda zaboravio svoja načela i rekao svoje mišljenje izvan univerziteta, što je za mene bilo veoma loše. I onda sam se potpuno povukao. Unutar univerziteta i pred studentima profesor uvek treba da kaže svoje mišljenje i da poštuje mišljenje studenata. Ne delim baš uvek mišljenja studenata, ali sam kao svoju obavezu osetio da se ne protivim kada studenti iznesu svoja mišljenja.

Na Vašim kursevima uvek se moglo osetiti to uvažavanje mišljenja studenata. I Vi ste bili strastven nastavnik. Šta pokreće tu strast u nastavniku?

Kada unazad razmišljam o svom životu, i kada bi postojalo nešto poput ponovnog rođenja, ja bih ponovo bio nastavnik. Ne mogu da zamislim ništa lepše od toga. Kada nekog podučavamo, mi se i sami dalje razvijamo, naročito onda ako predajemo književnost. U književnosti se krije čitava spoznaja čovečanstva. Vi niste morali sve to lično da iskusite,

ali u književnosti nalazite sve što čovek može da doživi, da oseti, sve što zna. Ako mnogo čitate, sve to možete uzeti za sebe. A lepo u nastavi književnosti je i to što se može uzeti jedna kap, bilo kakav tekst. I onda vidimo kako se ona presijava u svim bojama, i šta sve možemo da uzmemo odatle, na kojem god jeziku. To je nešto predivno.

Nikada nisam žalio što nisam postao nešto drugo. Sa svojim znanjem jezika mogao sam biti diplomata ili političar. Ali, presrećan sam što nisam postao političar. I diplomata je posebno zanimanje, jer diplomate misle drugačije nego što pričaju i na kraju uopšte ne znamo šta misle i zašto. Mogao sam, kako u Jugoslaviji, tako i kasnije u Austriji, da, pridržavajući se izvesnih pravila, uvek kažem ono što mislim. I to je lepo u profesiji.

Da li je ono što se Vama dogodilo u Drugom svetskom ratu uticalo na izbor zanimanja, na to okretanje svetu duha i književnosti?

U meni je to formiralo želju za nečim lepim. Zbog toga sam i studirao književnost, a ne medicinu, jer je na osnovu mog tadašnjeg mišljenja medicina bila krv i bol. To je prirodno, ali medicina je na kraju možda nešto još lepše – što sam pokušao da objasnim svom unuku, koji u Insbruku studira medicinu. Video sam toliko nepravde, da mi je neobjašnjivo kako neko može da veruje da će ratom nešto rešiti. Tako sam to posmatrao i u Iraku. Bože dragi! A sada opet u Izraelu i u Libanu!

Kada gledate unazad, ima li stvari na koje ste ponosni?

Postoji mnogo toga u mom životu što sam mogao da uradim drugačije, to što sam u Beču na televiziji 1999. rekao da je NATO bombardovanje zločin, i još mnogo toga. Kada sam zbog svoje umešanosti zapao u neprilike, trebalo je da ćutim, ali to je bio trenutak u kom sam verovao da moram nešto da kažem: „Ne, to nije tako! Nije tako kako stoji u novinama i kako je objavljeno na televiziji!" Kasnije mi je urednik ORF-a pričao da su imali striktno uputstvo da u određenoj formi izveštavaju o konfliktu. I kada bi se slučajno u prvim vestima u pola osam reklo nešto što je na bilo koji način odgovaralo istini, to bi se u vestima u deset odmah ispravljalo.

Na televiziji su 1999. prikazivane slike Albanaca koji beže, i izgleda da nikom nije palo u oči da je među njima bilo mnogo Srba. A jednu Albanku tu je intervjuisao neko ko nije znao ni albanski ni srpskohrvatski. Stajala je tu u nekoj lepoj haljini i rekla da su upravo bili na teferiču, to znači sedeli su uz kafu i priču, i pobegli odatle od bombardovanja. Na televiziji je to, međutim, predstavljano kao da su ih Srbi proterali odatle.

Ali, kako se može izbeći ovaj problem? Imam osećaj da problem počinje već kod forme medija. Handke ovoj formi suprotstavlja – kako kaže – „poetski prilaz", koji je, međutim, takođe, problematičan.

Po mom mišljenju, Handke je uradio nešto jako, jako veliko. Kako se on tada zauzeo, to je zaista bilo uvrnuto, tekst *Pravda za Srbiju,* u novinama *Süddeutsche Zeitung* sa slikom uplakanog srpskog dečaka, koji beži iz Hrvatske. Prvi put da su to ljudi videli.

I svoje priznanje Handkeu nikada neću uskratiti. Zašto je morao doći na Miloševićevu sahranu, ne znam. Ono što je Milošević ovde radio, bilo je loše, ali ljudi u Den Hagu znali su premalo o celoj stvari, nisu je poznavali, niti razumeli.

Srpski pesnik Predrag Dojčinović zamera Handkeu, da je – citiram – „neetički pitati za bombe i odgovarati poezijom".

Mnogi su od cele debate imali veliku korist. Da sada napišem članak protiv Handkea, on bi odmah bio objavljen. Kada bih napisao jedan za Handkea, teško da bi bio objavljen.

Bio sam jako protiv Miloševića, ali u inostranstvu nikada nisam hteo da kažem nešto protiv njega – to je moj princip, a da li je to dobro ili loše, ne znam. Vodio sam sa Milom Dorom jedan veoma ozbiljan razgovor o članku u dnevniku *Presse*, u kojem napada Handkea.

Dor je, takođe rekao, da je Handke jedan neupućeni turista.

Rekao sam Milu Doru da bi mogao da podrži to da je Handke kritikovao potpuno obrnuta i netačna izveštavanja. Handkeovi kritičari ovde ponekad su se ponašali kao disidenti. Ali „pravi" disidenti, poput Đilasa, koji je godinama sedeo u zatvoru, morali su da trpe konsekvence svog pisanja. Disidentstvo Handkeovih protivnika bio je jedan prilično unosan izvor prihoda. Ali nikada ne bih napadao Handkea što je prisustvovao sahrani, mada nisam bio srećan kada sam ga video na televiziji prilikom pogreba. Šteta! Zato što mislim da je on time, na neki način, bacio senku na ono veliko što je postigao.

U vezi sa ovim pitanjem o mešanju spolja, pročitao bih Vam dva citata, jedan od Tuholskog iz 1932: „Evropa je jedna velika kuća. Otkad sme stanar sa drugog sprata da zapali vatru, a onda braneći se da viče: 'Ne mešajte se u moje odnose. Ovo je moj stan!' Svaki iznajmljeni stan je sastavni deo kuće. Svaka evropska država je sastavni deo Evrope."

On je to rekao veoma pametno, ali možda je vatru zapalio neko drugi, da bi se umešao. Ja veoma cenim Tuholskog. Bio je jedan od velikih umova. Ali ni on nije uspeo da se odupre nacionalsocijalizmu.

A od Henrija Kisindžera našao sam nešto u vezi sa problematikom Kosova, iz februara 1999: „Od Jugoslavije, jedne suverene države, traži se predaja kontrole i suverenosti stranoj vojsci nad pokrajinom sa nekoliko nacionalnih svetinja. Analogno tome, moglo bi se od Amerikanaca tražiti da dozvole stranim trupama ulazak u Alamo, da bi se grad vratio Meksiku, jer se etnička ravnoteža poremetila."

Kisindžer je prema jugoslovenskom pitanju zauzeo veoma objektivan stav, ali ga niko nije slušao. Zanimljivo je što je bivša američka sekretarka, Olbrajt, u ovo teško vreme zastupala jedan neumoljiv antisrpski stav. Tu mora da je do izraza došlo nešto sasvim lično. Olbrajt je bila ćerka češkog atašea ovde u Beogradu, koji je 1941. morao da beži zbog svog jevrejskog porekla. Njegova ćerka Medlin ostala je ovde, nju su zaštitili srpski seljaci i tako je spasili. Posle Drugog svetskog rata njen otac ponovo dolazi u Beograd da bi radio u istoj ambasadi. Medlin Olbrajt je tada već bila devojčurak. Kada su komunisti preuzeli vlast 1949, otac je ponovo morao da napusti ambasadu. Ovde u Beogradu kolale su razne priče oko njenog izričitog antisrpskog stava. Ljudi su jednoj zmiji u zoološkom vrtu dali ime „Medlin Olbrajt".

Znači, ona razume jezik.

Da, razume. Ali bila je neumoljiva, dok Kondoliza Rajs opet sasvim drugačije deluje, mnogo suzdržanije agira oko problema Kosova.

> *Da, Balkan je istina liberalne i tolerantne Evrope, krivo ogledalo koje odražava njenu pravu sliku – doduše, ne u smislu da u nasilju na Balkanu izvorne strasti, koje nejaki liberalni Zapad potiskuje, slave trijumfalno vaskrsenje.*
>
> (Slavoj Žižek, *Ljubi bližnjeg svoga? Ne, hvala!*)

Izvornik: Martin Sexl, Zoran Konstantinovic im Gespräch: Literatur – Wissenschaft – Gesellschaft – Politik, *Universität Innsbruck, Vizerektorat für Forschung. © innsbruck university press, 2009. Sva prava zadržana. Štampano uz dozvolu autora i izdavačke kuće.*

*(Sa nemačkog prevela **Sanja Karanović**)*